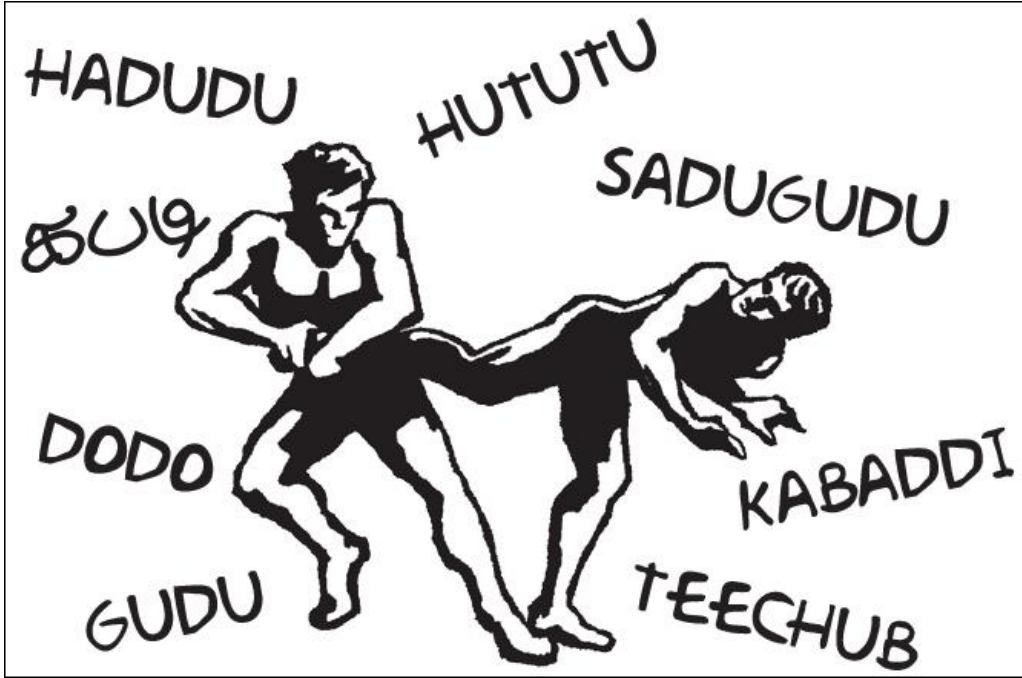

१
पार्श्वभूमी

प्रकरण - १

पार्श्वभूमी

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ अभ्यासाचे महत्त्व
- १.३ संशोधनाची उद्दिष्टे
- १.४ कबड्डी पूर्व इतिहास
- १.५ मराठवाड्यातील कबड्डीचा विकास
- १.६ राष्ट्रीय खेळाडूंची बलस्थाने
- १.७ यशस्वी तत्त्वे
- १.८ आदर्श कल्पना
- १.९ व्यवस्थापनशास्त्र दृष्टी
- १.१० भावी संशोधनाची दिशा
- १.११ समारोप

संदर्भसूची

प्रकरण - १

पार्श्वभूमी

१.१ प्रस्तावना

एखाद्या खेळाचा दर्जा हा त्या खेळातील उच्चस्तर सहभागावर अवलंबून असतो. या दृष्टीने आंतरविद्यापीठ स्तरावर कबड्डी या खेळातील सहभागाबाबत या प्रकल्पात अध्ययन करावयाचे आहे. एच. के. कौशीक म्हणतात, The activities of physical education are exemplified by a certain range of sporting practices, which are taken as paradigmatic which can be characterised as mixed goods because they have the capacity to be valued not only for their internal goods but also for the particular manner in which they secure external goods.¹ शारीरिक शिक्षणाचे परीक्षण काही क्षेत्रातील क्रीडा प्रकाराच्या कृतीवरून करता येते. या घटकांना प्रतिमानात्मक घटक म्हटले जाते. कारण असे की, अशा मूल्यमापनाचा उपयोग अंतर्गत

सेवांप्रमाणेच बाह्य सेवांच्याही मापनसाठी होतो. कबड्डीची कामगिरी मोजण्यासाठी सुद्धा शारीरिक शिक्षणातील क्रीडा प्रशिक्षण सेवांचा विचार करावा लागतो.

हा अभ्यास विकसनशील अशा मराठवाडा क्षेत्राशी निगडीत आहे. कामगिरीचे मूल्यमापन करताना संघटनात्मक कामगिरीचे मापन करता येते, पण त्यासाठी यशापयशाची कामगिरी सांगणारी तथ्ये व्यवस्थित नोंदवली पाहिजेत.^२ खेळातील प्रशिक्षणासाठी उपयुक्त अशा सामुग्रीची निर्मिती करता आली पाहिजे.^३ कबड्डीसारख्या देशी खेळात अशी प्रशिक्षण सामुग्री मर्यादित आहे. मागास भागात अशी सामुग्री निर्माण करणे व तीची उपयुक्तता सिद्ध करणे ही बाब अधिक जटील असते.

मराठवाडा प्रदेशात १९५८ साली मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना झाली. १९९४ साली या विद्यापीठाचे विभाजन करून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ व स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ अशी दोन विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली.^४ या संशोधनासाठी निवडलेला आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग हा एक महत्त्वाचा विषय होय. त्याचा अभ्यास करताना अनेक पैलू उलगडावयाचे आहेत. त्यामागे सामाजिक, आर्थिक, मानसिक असे अनेक घटक आहेत.

कबड्डी हा देशी खेळ मराठवाडा प्रदेशात प्राचीन काळापासून खेळला जातो.

या खेळाची लोकप्रियता शिवकाळात आणि पेशवाईत अधिक होती. तसेच मध्ययुगात निजामी राजवटीतसुद्धा हा खेळ खेळला जात असे. श्रीपाद जर्दे यांच्या मते, इंग्रजांनी भारतावर सुमारे १५० वर्षे राज्य केले. या काळात इंग्रजांच्या खेळण्याच्या प्रवृत्तीचा भारतावर परिणाम झाला. त्याचवेळी काही भारतीय शारीरिक शिक्षणप्रेमी लोकांना राष्ट्रीय खेळांची व व्यायाम प्रकाराची उन्नती करावी असे वाटले. त्यामुळे या हुतुतू खेळाकडेही अधिक लक्ष वेधले गेले.^५ आपल्या बलसंवर्धनासाठी आणि रक्षणासाठी व्युहरचनात्मक डावपेच आखण्याचे धडे या खेळातून मिळतात. त्यामुळे हा खेळ मराठ्यांच्या गनिमी काव्याशी निगडीत आहे, असा युक्तीवाद केला जातो.

अशा या देशी खेळास आता ऑलिम्पिकपर्यंत प्रवेश मिळाला असून, या खेळाला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय लौकिक प्राप्त झाला आहे. जर्दे यांच्या मते, कबड्डी खेळाचा विकास करून त्याचा प्रसार व प्रचार करण्यामध्ये महाराष्ट्राने फार मोठा हातभार लावला आहे.^६

मराठवाडा प्रदेशातील अनेक खेळाडूंनी आंतरविद्यापीठ स्पर्धात भाग घेऊन राष्ट्रीय खेळाडू म्हणून लौकिक मिळविला आहे. त्यामुळे या संशोधन प्रबंधात मराठवाड्यातील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या आंतरविद्यापीठ स्तरावरील सहभागाची शास्त्रीय मीमांसा करावयाची आहे. अशी मीमांसा करताना खेळाडूंची निवड,

गुणवत्ता, त्यांच्या क्रीडा गुणांचा विकास, सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण आणि स्थानिक पातळीपासून राष्ट्रीय पातळीपर्यंत होणारी त्यांची वाटचाल याबाबत शास्त्रीय अभ्यास करावयाचा आहे.

कबड्डीच्या शास्त्रीय विकासाला प्रारंभ महाराष्ट्रातच झाला. जर्दे म्हणतात, इ. स. १९३१ साली अखिल महाराष्ट्र शारीरिक शिक्षण परिषदेचे चौथे अधिवेशन झाले. त्या अधिवेशनात भारतीय देशी खेळांचे नियम तयार करण्यासाठी एक समिती नेमली. या समितीने पुढे भारतीय देशी खेळांचे नियम तयार केले. या नियमांना नाशिक येथे झालेल्या इ. स. १९३७ च्या अधिवेशनात मान्यता देण्यात आली. त्यात कबड्डी या खेळाचा समावेश होता. या नियमांचा वापर करूनच नंतर महाराष्ट्रात हा खेळ खेळला जाऊ लागला.^७ १९७६ साली कबड्डीच्या नियमांना आधुनिक स्वरूप देण्यात आले. या खेळाला राष्ट्रीय पद्धती असे म्हटले जाऊ लागले. दुसरी सर्कल पद्धती सुद्धा याच काळात विकसित झाली.^८

आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग अभ्यासताना या सहभागाचे संख्यात्मक व गुणात्मक विश्लेषण करणे अगत्याचे ठरते. या अभ्यासाची दिशा स्पष्ट करताना असे दिसते की, एखादा खेळ त्या प्रदेशामध्ये किती रुजला आहे व ते त्या प्रदेशाच्या सांस्कृतिक पार्श्वभूमीवर तसेच वर्तमान

सद्यस्थितीवर अवलंबून असते. त्या खेळाचा वर्तमान सहभाग हा या सर्व घटकांचा परिपाक असतो.

इ. स. १९८२ मध्ये नवी दिल्ली येथे झालेल्या एशियाड स्पर्धेत कबड्डीचे प्रदर्शन करण्यात आले.^९ कबड्डीचा भारताप्रमाणेच, पाकिस्तान, बांगलादेश, श्रीलंका, मॉरिशस, ब्रह्मदेश, द. कोरिया, चीन, मलेशिया, नेपाळ, भुतान या इतर दक्षिण आशियाई देशात सुद्धा कबड्डीचा जोमाने प्रसार झाला आहे.^{१०} या सर्व आशियाई देशात कबड्डी लोकप्रिय खेळ आहे. कारण त्या त्या देशातील विद्यापीठांतून या खेळाला उत्तेजन दिले जाते.

१.२ अभ्यासाचे महत्त्व

मराठवाडा प्रदेशात कबड्डी हा खेळ प्राचीन काळापासून खेळला जातो. मध्ययुगात सुद्धा या खेळाची लोकप्रियता होती. निजामी राजवटीत आणि हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात सुद्धा या खेळामुळे बलसंगोपनास आधार मिळाल्याचे दिसते. अनंत भालेराव म्हणतात, हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाच्या पार्श्वभूमीवर मराठवाड्यात कुस्ती, मल्लखांब, कबड्डी हे खेळ अधिक प्रमाणात खेळले जात असत.^{११} या अभ्यासाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१. कबड्डीचे खेळाडू केवळ स्थानिक वा प्रादेशिक नव्हे तर राष्ट्रीय पातळीवर

चमकू शकतात. मराठवाडा विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर औरंगाबाद, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी या जिल्ह्यातील अनेक कबड्डी खेळाडू राष्ट्रीय पातळीपर्यंत पोहोचले. त्यांच्या यशाचे गमक अभ्यासले पाहिजे. खेळाडू राष्ट्रीय पातळीपर्यंत पोहोचतात तेव्हा त्यामागे त्याची अव्याहत मेहनत, पूर्वतयारी आणि साधना असे राष्ट्रीय पातळीवरील सहभागाची मीमांसा उपयुक्त ठरेल. दीपक जैन यांच्या मते, प्रशिक्षण आणि मूल्यमापन ही बाब शारीरिक शिक्षणात महत्त्वाची ठरते. या दृष्टीने अनेक नवीन प्रणालींचा विकास केला जात आहे.^{१२}

२. खेळाडू मागास भागातून राष्ट्रीय पातळीपर्यंत पाहोचतो तेव्हा त्याच्या विकासात अनेक अडचणी असतात. त्यांचा अभ्यास केला असता पुढील मार्ग सुलभ होऊ शकतो. अशा सर्व प्रकारच्या अडचणींचा हा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टीने करावयाचा आहे. त्यामुळे या अभ्यासास नवी शास्त्रीय बैठक प्राप्त होऊ शकते. खेळाबद्दल किती आवड आहे, कौशल्य हस्तगत करण्याची क्षमता आहे काय, ज्ञानाची पातळी किती आहे या सर्व बाबी आधुनिक काळात चाचणी घेऊन तपासता येतात.^{१३}
३. राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचण्यासाठी मेहनत कशी करावी आणि स्पर्धेत कसे टिकावे याबाबत काही सूत्रे विकसित करण्याची गरज आहे. त्यासाठी

हे अध्ययन केले पाहिजे. हे संशोधन त्यामुळे उपयुक्त व व्यवहार्य असून, सूत्रांचा वापर केल्यास मागास मराठवाडा प्रदेशातील खेळाडूंचा सहभाग वाढू शकेल व त्यांना राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचविण्यासाठी अचूक दिशादर्शन होऊ शकेल. त्यासाठी दीपक जैन यांनी म्हटल्याप्रमाणे स्पर्धात्मक खेळाडूंची माहिती जमा करणे व त्या माहितीचे वर्गीकरण करणे आवश्यक ठरते.^{१४}

४. मागास भागामध्ये क्रीडा प्रतिभा भरपूर असते, परंतु या प्रतिभेचा शोध मात्र घेतला जात नाही. त्यासाठी आदिवासी क्षेत्रातून खेळाडूंची निवड करून त्यांची चांगली तयारी करून घेतल्यास ते राष्ट्रीय पातळीवर चमकू शकतात. मागास व आदिवासी क्षेत्रामधील खेळाडूंचा सहभाग हा गुणवत्ता संवर्धनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा ठरतो. अशा सहभागातून नवी क्रीडा संस्कृती विकसित करता येते. कबड्डीचा विकास व सहभागवृद्धी हा या दृष्टीने एक महत्त्वाचा पैलू ठरतो. कमलेश यांच्या मते, प्रशिक्षणाच्या स्वरूप आणि पद्धती यांचा विकास करून खेळाडूंच्या व्यक्तिमत्त्वाचा समतोल जडण घडण करता येते.^{१५}

५. सराव प्रशिक्षण आणि पूर्वतयारी यातून नवा उमदा खेळाडू घडू शकतो व तो अष्टपैलू स्वरूपात कसा विकसित होऊ शकतो याचे अध्ययन

करण्याची गरज आहे. कारण खेळाडूचा सर्वांगीण विकास हा त्यांच्या सुसंगत पूर्वतयारीवर अवलंबून असतो. त्याच्या सक्रिय पूर्वतयारी व परिश्रमावर हे यश विसंबून असते. खेळाडूचा शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक विकास झाला व त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व सकस अंगानी फुलले तरच अष्टपैलू खेळाडू विकसित होऊ शकतो. आता शारीरिक शिक्षण ही ज्ञानशाखा आधुनिक शैक्षणिक प्रक्रियेचा एक भाग बनली आहे.^{१६} त्यातून प्रशिक्षण व प्रबोधन चांगल्या प्रकारे घडू शकते हे आता सर्वमान्य झाले आहे.

१.३ संशोधनाची उद्दिष्टे

कोणतेही सामाजिक संशोधन हे निश्चित उद्दिष्टांवर अवलंबून असते. सुनिश्चित उद्दिष्टांमुळे आपणास नवनवे अभ्यासाचे विषय काळजीपूर्वक अभ्यासता येतात. कोणत्याही शास्त्रीय संशोधनामध्ये सुस्पष्ट उद्दिष्टे सुनिश्चित करावी लागतात. प्रा. घाटोळे म्हणतात, आपल्या संशोधनाचा विषय कोणता, त्या विषयाच्या कोणत्या पैलूंवर आपल्याला संशोधन करावयाचे आहे, हे संशोधकाला प्रथम ठरवावे लागते. म्हणजेच संशोधनाची दिशा निश्चित करावी लागते.^{३१} कुठल्याही संशोधनामध्ये सुनिश्चित उद्दिष्टे असावी लागतात.

उद्दिष्टांबाबत प्रा. काचोळे म्हणतात, समाजव्यवस्था अत्यंत गुंतागुंतीची असल्यामुळे

नि तिच्यात सातत्याने बदल होत असल्यामुळे जुने सिद्धांत तथा संशोधन प्रक्रिया कालबाह्य ठरत असतात. अशा प्रसंगी संशोधक नवीन संशोधन प्रक्रिया निर्माण करून त्याद्वारे घटनांचे यथार्थ प्रकटीकरण करित असतो.^{३२} ही दिशा स्पष्ट करताना पुढील उद्दिष्टे समोर ठेवली आहेत. कुठल्याही शास्त्रीय संशोधनासाठी पुर्तता ही सुस्पष्ट उद्दिष्टांशिवाय होऊ शकत नाही,^{३३} असे प्रा. गुड व हॅट म्हणतात. या संशोधनाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. मराठवाड्यातील कबड्डी आंतरविद्यापीठ स्पर्धेतील सहभागाचे यशापयश व त्यातील सत्यता याचे मूल्यमापन करणे.
२. वर्तमानकाळात राष्ट्रीय स्पर्धेत उतरण्यासाठी कोणती अधिक तयारी करावी लागणार आहे ते स्पष्ट करणे.
३. राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचण्यासाठी उपयुक्त सराव व प्रशिक्षणाची प्रतिमाने विकसित करणे.
४. यशस्वी राष्ट्रीय खेळाडूंच्या मुलाखती घेऊन त्यांच्या यशकथांचे सूत्ररूप आकलन करणे.
५. भावी काळात राष्ट्रीय पातळीवर कबड्डीच्या विकासासाठी पोषक उपाय योजना करणे.

१.४ कबड्डी पूर्व इतिहास

कबड्डी या खेळाचा इतिहास जेव्हा रंजक उद्बोधक तेवढाच रोमांचक असा आहे. हा खेळ शक्ती, सामर्थ्य आणि चिकाटीचे प्रतिक मानला जातो. या खेळामध्ये लढणारे दोन संघ हे आपले कौशल्य व सामर्थ्य दाखवून गुण संपादन करतात. एका संघातील खेळाडू हा दुसऱ्या संघावर आक्रमण करतो व खेळाडूस स्पर्श करतो तेव्हा तो जर यशस्वीपणे पसरला तर त्याला गुण मिळतात पण जर तो पकडला गेला तर शत्रू पक्षाला ते गुण मिळतात. आक्रमण करून परतताना जर त्याने लॉबीला स्पर्श केल्यास त्याला बद्द घोषित केले जाते.

कबड्डी हा शब्द तमिळ शब्दपासून बनत आहे. त्याचा अर्थ हात पकडणे हा होतो. आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाडा विभागातील खेळाडू चमकले आहेत त्यांची खेळातील उच्च स्तरावर झालेली निवड ही त्यांच्या गुणवत्ता व कार्यक्षमतेवर आधारलेली आहे. सराव व प्रशिक्षण तसेच खेळामधील कौशल्यांचा विकास या संदर्भात मराठवाडा प्रदेशातील खेळाडूंची कामगिरी सुधारण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण उपाय सूचित करणे हा संशोधनाचा अंतिम हेतू आहे. त्या अनुषंगाने या अभ्यासामध्ये काही मौलिक सूत्रे विकसित करावयाची आहेत. या अभ्यासामध्ये हे उपयोजित मूल्य लक्षात घेऊन त्यावर सकळ अंगांनी प्रकाश टाकण्याचे कार्य या संशोधन प्रबंधाच्या आधारे करावयाचे आहे. महाविद्यालयीन खेळाडूंचा

आंतरविद्यापीठ स्तरावरील सहभाग सुधारणे हा या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. या अनुषंगाने प्रस्तुत अभ्यासामध्ये काही नवे पैलू प्रकाशमान करावयाचे आहेत.

कबड्डीचा इतिहास हा भारतीय वैदिक वाङ्मय, पुराणकथा आणि छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या चरित्राशी निगडीत आहे. त्यांनी गनिमी काव्याची जी पद्धत शोधून काढली त्याची बिजे कबड्डी या खेळात दिसतात. कुठल्याही खेळाचा इतिहास हा त्या देशातील भौगोलिक व सांस्कृतिक परंपरेमध्ये रुजलेला असतो. प्रा. डोनाल्ड च्यू यांच्या मते, 'खेळाचा इतिहास हा गतकालीन मानवतेचा इतिहास असतो. महत्त्वाच्या व वैशिष्ट्यपूर्ण बदलाची त्यात नोंद घेतली जाते. एखाद्या घटनेचा वा घटनाक्रमाचा त्यात आढाव घेतला जातो.'^{३४} त्यामुळे कबड्डी या देशीय खेळाचा इतिहास अभ्यासताना त्यामागील बदलांची पार्श्वभूमी लक्षात घेतली पाहिजे.

डॉ. लक्ष्मीकांत पांड्ये यांच्या मते, 'कबड्डी हा प्रागैतिहासिक काळापासून प्रचलित खेळ आहे. प्राचीन भारतीय भित्तिचित्रांमध्ये दोन गटातील खेळाडू एक दुसऱ्यावर आक्रमण किंवा चढाई करत असल्याची चित्रे सापडतात.'^{३५} याचा अर्थ कबड्डी हा खेळ भारतीय संस्कृतीप्रमाणेच अतिप्राचीन आहे. या खेळाचे स्वरूप हे कदाचित आजच्यासारखे प्रगत नसेल; परंतु या खेळाचा प्राचीन पुरावा

या नात्याने प्रस्तुत चित्राकडे पाहिले पाहिजे.^{३६} डॉ. व्ही. एस. वाकनर यांनी मध्य प्रदेशात भिमबेटका येथे जी अश्मयुगीन चित्रे शोधून काढली त्यामध्ये आशा खेळातील चढाईचे चित्र आले आहे. अशाप्रकारे या खेळाची पाळेमुळे ही भारतीय परंपरेतही सापडतात. म्हणजे हा खेळ निश्चितच येथील मातीमध्ये रुजलेला आहे, यामध्ये तिळमात्र शंका नाही. प्रागैतिहासिक काळापासून जन्मलेला हा खेळ आता इतिहासाची विविध वळणे घेऊन वर्तमान काळामध्ये अधिक प्रगत स्वरूपात उदयास आला आहे.^{३७} ऐतिहासिक समाजशास्त्र दृष्टीने विचार करता कोणताही खेळ हा त्या समाजात जेव्हा सांस्कृतिक धारनेने रुजतो तेव्हा तो सहजासहजी पूर्णपणे कधीही नष्ट होत नाही. प्रतिकूल परिस्थितीत सुद्धा तो टिकून राहतो. या खेळाचे वर्तमानरूप हे ऐतिहासिक प्रक्रियेतून विकसित झाले आहे, हे येथे नमूद केले पाहिजे. कुठल्याही शिक्षणाचे यश हे पोषक वातावरण निर्मितीवर अवलंबून असते.^{३८} याचा अर्थ असा की, त्या-त्या कालखंडामध्ये कबड्डीचे यश हे सभोवतीच्या प्रोत्साहित करणाऱ्या वातावरणावर अवलंबून होते, हे येथे प्रामुख्याने नमूद केले पाहिजे. प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहास त्यास अपवाद नाही.

मराठी शब्दकोशामध्ये हू तू तू या शब्दाचा अर्थ एक खेळ ज्यामध्ये खेळणारा हू तू तू हू तू तू असे तोंडाने म्हणत असतो.^{३९} कबड्डी हा खेळ हूतूतू

या दुसऱ्या नावानेही ज्ञात आहे. त्याची ही दोन्ही रूपे भारतीय आहेत; परंतु अलीकडे कबड्डी हेच नाव प्रचलित आहे. कबड्डीचा इतिहास हा त्यातील मौलिक बदल, नियमावली, त्यातील स्थानिक व प्रादेशिक विशेषतांचा इतिहास होय. या खेळाचे स्वरूप भारतासारख्या खंडप्राय बहुसांस्कृतिक देशात काही प्रमाणात भिन्न असले तरी त्याचा आत्मा मात्र भारतीय आहे. त्यामुळे या खेळाची कबड्डी हूतू ही नावे भिन्न असली तरी त्याचे वैशिष्ट्य मात्र समान आहेत.^{४०} खेळाच्या इतिहासाबाबत प्रा. डोनाल्ड च्यू यांनी मांडलेले प्रमेय या अभ्यासालाही पूरक व उपयुक्त ठरते हे येथे विसरता कामा नये. त्यामुळे या इतिहासाची बैठक स्पष्ट होऊ शकते.^{४१} कबड्डी या खेळाचे वेगळेपण लक्षात घेण्यासारखे आहे. त्यांचे सांघिक रूप हे त्यांचे खरे वैशिष्ट्य आहे. सामुदायिक सहभगातून शक्तीचे संवर्धन होते आणि त्यातून जीवनातील चढउतार, यश-अपयश तसेच चढाई आणि माघार व पुनश्च आक्रमण हे मानवी जीवन व्यवहाराचे तत्व या खेळातूनही प्रकट होते.^{४२} प्रा. पांडेय म्हणतात, 'क्रमाक्रमाने अनेक बदल होत गेले व त्यातून या खेळास अधिक प्रगत रूप प्राप्त होत गेल्याचे दिसून येते.'^{४३}

कबड्डी हा खेळ प्राचीन काळी अस्तित्वात असला तरी त्याचे खरे शास्त्रीय स्वरूप दुसऱ्या महायुद्धानंतर विकसित झाल्याचे दिसते. या संदर्भात असे म्हटले जाते की, 'आधुनिक परिवर्तनशील व विज्ञानयुगात शारीरिक शिक्षणास

सुयोग्य आकार देण्यासाठी, भूतकालीन निष्कर्ष तपासून पाहून नवीन निष्कर्ष शोधण्यासाठी आणि नवीन विचारांना चालना देण्यासाठी तत्त्वाची आवश्यकता आहे'^{४४} अशी तत्त्वे विकसित करण्यासाठी शारीरिक शिक्षणात शास्त्रीय संशोधन केले जात आहे. असे संशोधन केवळ एका साचेबद्ध पद्धतीने न करता त्यासाठी नव्या-नव्या शास्त्रांचा संशोधनासाठी आधार घेतला जातो. बहुविद्याशाखीय अध्यापनामुळे या विषयातील कुट प्रश्न हाताळणे व त्यावर उपाय सुचविणे अधिक सोपे होत आहे. तसेच शास्त्रीय संशोधन हे जुनी जळमटे दूर करून नवे शुद्ध आकलन करण्यासाठी साह्यभूत ठरते. प्रा. जर्दे म्हणतात, 'शारीरिक शिक्षणाबाबतच्या चुकीच्या व गैरसमजुती दूर करून शारीरिक शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलण्यासाठी आणि या शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी तत्त्वांची आवश्यकता आहे.'^{४५}

कबड्डी या खेळाच्या विकासाचे सूत्र शोधताना प्रा. परिहार व सिलेदार म्हणतात, ऋषींचे कुळ व नदीचे मूळ जसे सापडत नाही तसेच काहीसे कबड्डी या खेळाबाबत आहे. कबड्डी खेळाचा उगम नेमका कधी व केव्हा झाला हे अद्यापपर्यंत नक्की कळले नाही. पण एवढे मात्र नक्की की हा खेळ फार प्राचीन काळपासून खेळला जातो.^{४६} ज्या खेळाचे मूळ हे प्राचीन असते त्याचे वर्तमानातील स्वरूप हे गतकालीन ओझ्यामुळे गुंतागुंतीचे झालेले असते. कारण

प्रदेश, लोकपरंपरा आणि संस्कृती यानुसार त्या खेळाच्या रचनेत अनेक बदल झालेले असतात व हे बदल लोकांच्या अंगवळणी पडलेले असतात. अशा खेळाच्या विकासात शास्त्रीय विचार करताना समाजशास्त्रीय दृष्टीने अध्ययन केल्याशिवाय या खेळाच्या रचना व कामगिरीबाबत तसेच प्रशिक्षणाच्या दर्जाबाबत शास्त्रीय दृष्टीने विचार करणे शक्य होत नसते. या सर्व प्रश्नांची गुंतागुंत लक्षात घेऊन हे अध्ययन करण्याचे ठरविले आहे.

कबड्डीच्या खेळामध्ये मध्ययुगापासून गनिमी पद्धत प्रचलित आहे. या पद्धतीचे स्वरूप सांगताना म्हटले आहे की, एक रेषा ओढून दोन्ही बाजूंना दोन संघ असत. शक्यतो एका संघात नऊ खेळाडू उभे केलेले असत. या पद्धतीत १२ मिनिटांचा डाव घेतला जात असे. वेळ संपेपर्यंत वरील पद्धतीने डाव सुरू ठेवत असत व शेवटी कोणत्या संघावर जास्त लोण लागले किंवा कोणता संघ कमी गुण मिळवतो तो संघ हारतो.^{४७} असे असले तरी या पद्धतीत काळानुरूप बदल झाले आहेत, परंतु खेळाची चौकट व त्यातील तंत्रे उदा. आक्रमण, फटबंदी, गडी पकडण्याची पद्धत या बाबतीतले डावपेच या खेळाचे वेगळेपण सांगणारे आहेत. या सर्व प्रकारांचा केवळ इतिहास म्हणून नव्हे तर वर्तमानात समाजशास्त्र दृष्टीने त्यात होत असलेले बदल आणि त्यासाठी नियोजिले जाणारे प्रशिक्षण तंत्र या दृष्टीनेही विचार करावयाचा आहे. विशेषतः मागासलेल्या अनेक गतकालीन

परंपरा असलेल्या प्रदेशात नवे प्रशिक्षण तंत्र वापरणे अधिक जटील आणि अवघड असते.

मराठवाडा प्रदेश हा ग्रामीण कृषीप्रधान व मागासलेला आहे. त्यामुळे या भागात क्रीडा विकास व प्रशिक्षण समस्या अधिक बिकट बनल्या आहेत. भारताला जर अधिक बलशाली व भक्कम करावयाचे असेल तर ग्रामीण भागात क्रीडा शिक्षणास अधिक उत्तेजन देण्याची गरज आहे.^{४८} या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अभ्यासामध्ये नांदेड जिल्ह्यातील उच्च माध्यमिक स्तरातील मुले व मुली कबड्डी संघांच्या विभागीय व राज्यस्तरावरील यश संपादनाचा तुलनात्मक अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टीने करण्याचे योजिले आहे.

प्रा. बोर्जेस जॉन्सन यांनी म्हटले आहे की, पुण्याच डेक्कन जिमखाना या संस्थेने १९१५-१९१६ साली प्रथम या खेळाचे नियम तयार करून सामने भरविण्यास सुरुवात केली.^{४९} त्यानंतर अमरावती येथील हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाने आंतरराष्ट्रीय दर्जा मिळविण्यासाठी प्रयत्न केला व बर्लिन येथे त्याचे प्रात्यक्षिक सादर करण्यात आले. पुढे जॉन्सन असे म्हणतात की, भारतीय ऑलिंपिक क्रीडा, सामन्यांच्या समितीने कबड्डीला १९५८ पासून मान्यता दिलेली असून आता या खेळाचे स्वरूप थोडेसे बदलून त्याला कबड्डी

नाव अधिकृत म्हणून संमत केले आहे. या खेळाच्या अखिल भारतीय आणि राज्यनिहाय नियंत्रक संस्थाही स्थापन झालेल्या असून, आता हा खेळ हुतूतू आणि कबड्डी या दोन्ही नावांनी खेळतात.^{५०} कबड्डीचा हा इतिहास भूत आणि वर्तमान काळ यामध्ये समन्वय साधनारा आणि भविष्याकडे जाण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त व प्रेरक असा आहे.

खेळामधील सहभागाचे अध्ययन हे अनेकविध घटकावर आधारलेले असते. त्यामध्ये सामाजिक, आर्थिक, मानसिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी ही अशा विकासाला पोषक ठरते. त्या अनुषंगाने कबड्डीतील सहभागाचा स्तर व दर्जा जर अधिक चांगल्या प्रकारे उंचावावयाचा असेल तर त्या दृष्टीने या सर्व घटकांचे काळजीपूर्वक अध्ययन करून त्यावर नवा प्रकाश टाकावयाचा आहे. या दृष्टीने या खेळाचे व्यवस्थापनतंत्र शास्त्रशुद्धपणे कसे विकसित करता येईल या दिशेने या प्रबंधामध्ये संशोधनाची आखणी केली आहे. प्रस्तुत अध्ययनातील हे सर्व विवेचन तत्त्व व व्यवहार यामध्ये सुसंगती साधणारे आहे.

कुठल्याही खेळाचे वर्तमान स्वरूप हे त्याच्या इतिहासात दडलेले असते. स्थानिक, भौगोलिक व सांस्कृतिक गरजांतून लोक विचारपूर्वक सामाजिक प्रतिभेतून अशा खेळाचा शोध लावतात व त्याचा विकास करतात. ऋषीचे कुळ व नदीचे मूळ जसे सापडत नाही तसेच काहीसे कबड्डी या खेळाबाबत आहे. कबड्डी

खेळाचा उगम नेमका कधी व केव्हा झाला हे अद्यापपर्यंत नक्की कळले नाही. पण एवढे मात्र नक्की की, हा खेळ फार प्राचीन काळापासून खेळला जातो. काहींचे मत असे आहे की, या खेळाचा उगम महाराष्ट्रामध्येच झाला आहे. हा खेळ सुरुवातीला शिवाजी महाराजांच्या काळातील होय^{३९} असे सुरेशचंद्र नाडकर्णी क्रीडा कोष या ग्रंथात म्हणतात.

प्रा. लक्ष्मीकांत पांडे यांनी या खेळाची परंपरा ही रामायण व महाभारत या महाकाव्य काळापर्यंत मागे नेली आहे.^{४०} अभिमन्यूला चक्रव्यूह छेदण्यासाठी देण्यात आलेली विद्या ही सुद्धा गतकालीन परंपरेचा एक भाग होती. कबड्डी या खेळातही चक्रव्यूह छेदण्यास विशेष महत्त्व आहे. त्या भोवती या खेळाची गुंतागुंत विणलेली आहे. आक्रमकता आणि जिद्द व चिकाटी हे गुण या खेळासाठी आवश्यक असतात.

या खेळामागचा उद्देश हाच होता की, आपल्या राज्यातील प्रत्येक व्यक्ती काटक, चपळ आणि सुदृढ व्हावी, ज्यामुळे आपल्या राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी ती कधीही उभी राहू शकेल. तसेच महाराष्ट्रातील बऱ्याच गावात हा खेळ खेळत असत. पहेलवान मंडळी स्वतःच्या अंगी असलेली रग जिरविण्यासाठी हा खेळ खेळत असत. पण त्याकाळी मैदानाची लांबी-रूंदी ठरलेली नसे. फक्त मध्यरेषा तेवढी असे. प्रारंभी कबड्डीचे स्वरूप म्हणजे काहीही न उच्चारता प्रतिस्पर्ध्याच्या

हाती जाऊन आपल्या क्षेत्रात यायचे. जर गडी पकडला गेला तर त्याच्या छातीवर बचाव करणारे खेळाडू तो चीत म्हणेपर्यंत बसून राहायचा. हा खेळ प्रामुख्याने महाराष्ट्रातच खेळला जात असे.

१८ व्या शतकाच्या आसपास इंग्रजांचे हिंदुस्थानवर राज्य चालू झाल्यावर भारतीय लोकांत खेळाची प्रवृत्ती वाढीस लागली. आपण राष्ट्रीय उन्नती करावी असे भारतीय लोकांना वाटू लागले व त्यामधूनच आर्थिकदृष्ट्या खेळण्यास सुलभ असलेल्या कबड्डीच्या विकासास सुरूवात झाली.

आधुनिक युगामध्ये कबड्डीने आंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपले स्थान निश्चित केले आणि ऑलिम्पिक स्पर्धेमध्ये या खेळाचा समावेश करण्यात आला. हा खेळ मोठ्या प्रमाणात महाराष्ट्रात नियमबद्ध रीतीने पुणे, सातारा, इथे चालू झाला. साताऱ्याचे श्री. यशवंत पाठक, शाम वैद्य, पुण्याचे श्री. का. के. बेंद्रे, सदुभाऊ गोडबोले यांनी काही नियमांवरून सामने करण्यास इ. स. १९२० मध्ये सुरूवात केली^{४१} असे सुरेशचंद्र नाडकर्णी क्रीडा ज्ञानकोश या ग्रंथात म्हटले आहे. १९६० नंतर महाराष्ट्रात विविध विद्यापीठांची स्थापना होऊन कबड्डी या खेळाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली व पुरुषांप्रमाणेच महिलांचे संघही खेळविले जाऊ लागले. कबड्डी हा खेळ राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीपर्यंत पोहोचला आहे. शरदचंद्र पवार यांच्या प्रयत्नांमुळे या खेळाला ऑलिम्पिकमध्ये

सुद्धा प्रवेश मिळाला आहे आणि भारतीय खेळाडूंनी अनेकवेळा जागतिक पातळीवर भारताला या खेळाच्या माध्यमातून सुवर्णपदक प्राप्त करून दिले आहे.^{४२}

असे असूनही या खेळातील यश व सहभागाची गुणवत्ता वदर्जा उंचविण्यासाठी कसे प्रयत्न करावयाचे याबाबत आजवर शास्त्रीय अध्ययन झालेले नाही. असे अध्ययन जर विद्यापीठ स्तरावर केल्यास त्याचा उपयोग राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय सहभाग वृद्धीसाठी होऊ शकतो हे लक्षात घेऊन प्रस्तुत अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे. या अभ्यासाची उपयुक्तता व सुसंवादीत्व लक्षात घेऊन याची प्रस्तुत संशोधनासाठी निवड केली. जर महाविद्यालयात तीन खेळाडू राष्ट्रीय पातळीपर्यंत पोहाचले व ते आपल्या गुणवत्तेच्या आधारे जागतिक स्तरावर चमकू शकले तर त्यामुळे कबड्डीच्या विकासात मोलाची भर पडू शकेल हे लक्षात घेऊन हा अभ्यास विषय निवडला आहे. त्याचे महत्त्व खालीलप्रमाणे प्रतिपादन करता येईल.

१.५ मराठवाड्यातील कबड्डीचा विकास

मराठवाडा प्रदेशातील कबड्डीचा विकास विचारात घेतला असता स्वातंत्र्यपूर्व काळातील परिस्थिती आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील चित्र याची तुलना करावी

लागेल. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये या प्रदेशात निझामी राजवटीत खेळाच्या विकासाला सरकारकडून प्रोत्साहन दिले जात नव्हते. अंबेजोगाई, उमरगा, सेलू तसेच गुंजोटी, लातूर येथे काही राष्ट्रीय शाळा होत्या.^{४३} या शाळामधून कबड्डीसारख्या खेळाचे नियोजन शालेय स्तरावर केले जात असे. त्याचे स्वरूप हे आंतरशालेय एवढेच असे. वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव व संपर्कसाधनांची कमतरता यामुळे या स्पर्धा मर्यादित पातळीवर आयोजित केल्या जात असत. बऱ्याचवेळा मनोरंजन व कालहरण यासाठीही असे खेळ खेळले जात असत. त्यामध्ये शास्त्रीय दृष्टीचा अभाव होता. खेळाचे मार्गदर्शक तज्ज्ञ नसत तसेच त्यांनाही खेळाचे संपूर्ण ज्ञान नसे.

मराठवाडा प्रदेश हा १९५६ साली राज्य पुनर्रचनेनंतर महाराष्ट्राला जोडण्यात आला. व १ मे १९६० रोजी तो महाराष्ट्राचा भाग बनला. मराठवाडा विद्यापीठाची स्थापना २३ ऑगस्ट १९५८ रोजी करण्यात आली. त्याचाही या प्रदेशातील शैक्षणिक प्रगतीसाठी चांगला फायदा झाला.^{४४}

१. विद्यापीठ स्तरावर खेळाचे शास्त्रीय नियोजन सुरू झाले.
२. आंतर महाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन सुरू झाले.
३. कबड्डी, खो-खो, कुस्ती इत्यादी देशी खेळांच्या विकासाकडे विशेष लक्ष

दिले जाऊ लागले.

४. विद्यापीठ स्थापनेनंतर १९७० साली शारीरिक शिक्षण ही स्वतंत्र अधिविभाग डॉ. डी. के. ढोकरट यांच्या प्रमुख संचालकपदी नियुक्ती करून सुरू करण्यात आला.
५. खेळांचे नियोजन सराव व प्रशिक्षण वर्ग आयोजित करण्यासाठी विद्यापीठाने पुढाकार घेतला.
६. खेळाडूंची निवड चाचणी आणि त्यांचे प्रशिक्षण यासाठी सुनियोजित अभ्यासक्रम सुरू झाले.

त्यामुळे मराठवाडा विभागामध्ये कबड्डी या खेळाच्या सर्वांगीन विकासाला खरी चालना प्राप्त झाली ती मराठवाडा विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर हे सर्व बदल या खेळाच्या विकासाला नवीन चालना देण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरले.^{४५} आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धेमध्ये जे खेळाडू चमकले ते सर्वच पुढील स्पर्धेसाठी निवडले जातात. असे नव्हे त्यापैकी सुदृढता, कौशल्य आणि श्रेष्ठ व अव्वल कामगिरीचा विचार करून काही खेळाडू हेच राष्ट्रीय खेळासाठी निवडले जातात. त्यामुळे आंतरविद्यापीठ स्तरावर या खेळाडूंनी निवड ही बाब महत्त्वाची ठरते. मराठवाडा विद्यापीठाच्या स्थापनेनंतर या निवड प्रक्रियेत जे महत्त्व प्राप्त झाले ते

या स्पर्धेच्या विकासासाठी पूरक ठरले हे येथे प्रामुख्याने नमूद केले पाहिजे.

कबड्डीसारख्या देशी खेळाचा विचार करताना येथे असलेले प्रश्न हे प्रारंभी गांभीर्याने घेतले जात नसत परंतु विद्यापीठ स्थापनेनंतर तालुका पातळीवर महाविद्यालयांच्या संख्येत जशी भर पडत गेली तशी या खेळाची स्थिती व अवस्था यामध्ये बदल सकारात्मक दृष्टीने होऊ लागले हे येथे विशेषत्वाने लक्षात घेतले पाहिजे. चांगला अभ्यासक्रम आणि त्याचे यश हे प्रत्यक्ष खेळातील यशसंपादन प्रक्रियेवर अवलंबून असते. ही बाब आंतरमहाविद्यालयीन क्रीडा स्पर्धेच्या माध्यमातून पुढे येत गेली. अरोरा यांच्या मते, कोणत्याही खेळात व शिक्षणात मार्गदर्शक हा महत्त्वाचा असतो. काही वेळा विद्यार्थ्यांना दिशा देणे एवढेच शिक्षकाचे काम नसते तर त्यांना खेळात उडी कशी घ्यायची याबाबतही प्रेरणा द्यावी लागते.^{४६}

१.६ राष्ट्रीय खेळाडूंची बलस्थाने

कबड्डीसारख्या खेळामध्ये सातत्याने चमकणारे राष्ट्रीय खेळाडू हे त्यांच्या गुणवत्तेच्या आधारे पुढे पडतात. आंतरमहाविद्यालयीन कबड्डी स्पर्धेचे नियोजन करून त्यातून आंतरविद्यापीठ स्पर्धेसाठी संघ निवडला जातो. अशा संघाची निवड करताना दर्जा व गुणवत्ता तसेच सदृढता (फिटनेस) हे घटक विचारात

घेतले जातात. त्यामुळे आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धांचे नियोजन व प्रशिक्षण या कामी घेतले जाणारे आजचे निर्णय हे उद्याच्या यशासाठी दिशादर्शक ठरतात. त्यासाठी आंतरमहाविद्यालयीन स्पर्धेत पूर्वचाचणी, छाननी व पडताळणी चांगल्या प्रकारे करण्यात आली असता त्याचा पुढील निवडीच्या प्रक्रियेत चांगला लाभ होतो. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय खेळाडूंची प्रमुख बलस्थाने ही पुढीलप्रमाणे नमूद करता येतात.

१. जैववाहन (बायोमोटार) कबड्डी खेळातील अशा हे खेळाडूंच्या जैववाहन शक्तीवर अवलंबून असते. त्याला ही क्षमता किती प्राप्त आहे त्यावर त्याची गती अवलंबून असते. खेळामध्ये बलदंड आत्मविश्वास यशासाठी आवश्यक असतो.^{४७}
२. गती-हा खेळ गतिमानतेवर अवलंबून असतो. कमीत कमी वेळात अधिकचे यश संपादन करण्यासाठी खेळामध्ये गती आवश्यक असते. त्यासाठी आत्ममूल्यमापन करून ही गती वाढवता येते.^{४८}
३. कार्यक्षमता - खेळाडू किती तत्पवर व कार्यक्षम आहे याला महत्त्व असते कारण. त्याचे चापल्य हे अशा कार्यक्षमतेचा भाग असते. पूरक व्यायाम व खेळातून असे चापल्य हस्तगत करता येते.^{४९}

४. आक्रमकता - कबड्डीमध्ये आक्रमक हालचाली या महत्त्वाच्या असतात. कारण चढाई करणारा खेळाडू किती आक्रमक आहे. त्यावर त्याचे यश अवलंबून असते. वेळेवर चढाई केल्यास यश अधिक चांगले मिळविता येते.^{५०}
५. चापल्य - चपळ आणि लवचिक शारीरिक हालचाली या खेळातील यशस्वी आवश्यकता असतात. हे लक्षात घेऊन शिक्षकाने जबाबदारीने विद्यार्थ्यांमध्ये हा गुण रुजवला पाहिजे.^{५१}
६. सांघिक भावना - कबड्डी हा सांघिक खेळ असल्यामुळे त्यातील श्रेष्ठ कामगिरीचे यश हे सांघिक कामगिरीवर आधारलेले असते.
७. दर्जा -प्रत्येक खेळाडूचा दर्जा हा त्याच्या अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वावर आधारलेला असतो.
८. गुणवत्ता - उत्तम दर्जाचे राष्ट्रीय खेळाडू हे अगदी आरंभापासून शेवटपर्यंत आपली गुणवत्ता कायम ठेवतात. हे त्याचे यश खरोखरच गुणवत्तेवर आधारलेले असते. ही गुणवत्ता कष्टसाध्य आहे हे ओळखून खेळाडू मुलभूत कौशल्ये हस्तगत करण्यासाठी अधिकाधिक प्रमाणात साधना करतात.^{५२}

ही सर्व बलस्थाने तत्काळ साध्य करता येत नाहीत. ती कष्टसाध्य असतात. त्यांच्या प्राप्तीसाठी महाविद्यालयात प्रवेश घेऊन कबड्डी संघात समावेश झाल्यापासून होते. खेळाडू जर खरोखर त्यांच्या प्राप्तीसाठी जाणिवपूर्वक जागरूकपणे प्रयत्न करत असेल तरच हे शक्य होते. खेळाडूचा नावलौकिक वाढतो व त्याच्याकडे नवे खेळाडू हे एक आदर्श उदाहरण म्हणून पाहतात व त्याचे मनोभावे अनुकरून करू लागतात हे त्या खेळाडूचे जणू महत्त्वपूर्ण यश असते. खेळाडूच्या कर्तृत्व आणि कामगिरीचा विचार करता त्याच्या आदर्श मूल्यांची जोपासना नवी पिढी कशा प्रकारे करते यावरच त्या प्रदेशातील त्या खेळाचे यश अवलंबून असते.

कबड्डी या खेळाचे यश हे अशा प्रकारे या खेळातील यशस्वी खेळाडूंच्या प्रेरक उदाहरणावर अवलंबून आहे हे लक्षात घेऊन येथे अशा प्रेरक यशकथांचा विचार केला आहे. ही सर्व उदाहरणे महत्त्वाची असून, त्या आधारे राष्ट्रीय खेळाडूंच्या बलस्थानावर प्रकाश टाकणे शक्य झाले आहे.

१.७ यशस्वी तत्त्वे

आंतरराष्ट्रीय खेळाडूंच्या यशाची तत्त्वे ही त्याच्या ऊजळ कामगिरीवर आधारलेली असतात. त्यापैकी काही प्रमुख तत्त्वे पुढीलप्रमाणे नमूद करता येतील.

१. **अष्टपैलू खेळाडू** चढाई, पकड आणि सांघिक कार्य करण्याची जिद्द हे

अष्टपैलू खेळाडूंचे मुख्य गुण असतात. असा खेळाडू सर्व प्रकारच्या पावित्र्यात पुढे असतो व तो संघाच्या दृष्टीने पाठीचा कणा असतो. जर्दे यांच्या मते, खेळातील मुलभूत कौशल्ये आत्मसात करणारा खेळाडू त्या खेळात यशस्वी ठरतो. कबड्डी खेळात चढाईपटू चढाई करत असतात त्या संघातील अन्य खेळाडू खेळ खेळत नसतात.^{५३}

२. **जिद्द व चिकाटी** कबड्डीसारख्या खेळामध्ये केवळ शक्तीप्रदर्शन नव्हे तर जिद्द व चिकाटी हे गुण महत्त्वाचे असतात. हा खेळ सांघिक कामगिरीवर आधारलेला असतो. पण त्यात चढाई अत्यंत महत्त्वाची असते. चढाई हा कोणत्याही खेळातील रोमहर्षक भाग आहे. आपल्या संघाला आघाडी मिळवून देण्यासाठी किंवा पिछाडी भरून काढण्यासाठी कबड्डी खेळात एकट्याने विरुद्ध संघातील खेळाडूशी झुंज द्यावी लागते.^{५४}
३. **बौद्धिक चतुराई** : गुण संपादन करताना खेळाडूस बौद्धिक चतुराईने काम करावे लागते. त्यामध्ये संघनायकाची भूमिका महत्त्वाची असते. सांघिक खेळामध्ये संघनायकाचेही महत्त्व अधिक मानले जाते. संघनायक हा तर अष्टपैलू असावा लागतोच. शिवाय त्याच्या ठिकाणी नेतृत्वाचे गुण असावे लागतात. कप्तानाने अनेकवेळा निराश न होता प्राप्त परिस्थितीत उत्कृष्ट कामगिरी करावी लागते.^{५५}

४. **पकड** : खेळाडू चढाई करून आल्यानंतर त्याला पकडायचे कसे हे महत्त्वाचे असते. चढाई चालू असताना बचाव करणाऱ्या संघातील खेळाडूने आपल्याच अंगात चढाईपटूचा दम जाईपर्यंत धरून ठेवणे या क्रियेस गडी धरणे-पकडणे असे म्हटले जाते.^{५६}
५. **नवीन कल्पकता** : यशस्वी खेळाडू नव्याने कल्पकता विकसित करतात व खेळामध्ये नवे चैतन्य आणतात. संघनायक त्यास प्रोत्साहन देतात. संघनायकाबद्दल असे म्हटले आहे की, सामन्यामध्ये गोंधळ निर्माण झाल्यास शांत मनाने योग्य त्या सूचना दणे, प्रतिसंघातील खेळाडूच्या खेळाचे निरीक्षण करून आपल्या संघातील खेळाडूंना खेळ कोणत्या पद्धतीने खेळावयाचा याबाबत योग्य ते मार्गदर्शन करणे, आक्रमक वा बचावात्मक पवित्र केव्हा घ्यावयाचा हे ठरविणे, गुण व वेळ याकडे लक्ष ठेवून खेळामध्ये योग्य ते बदल करणे इ. अनेक प्रकारच्या जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात.^{५७} नवीन कल्पनांचा शोध घेण्यात संघनायकाला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागते.
६. **पूरक व्यायाम** : सदृढत जोपासताना खेळाडूंना पूरक व्यायाम करून त्या आधारे सदृढता अधिक चांगल्या प्रकारे जोपासता येते. कबड्डीसाठी हाता-पायाचे स्नायू शक्तीमान करावे लागतात. शक्ती, दम, चपलता

इ. चा विकास करणे आवश्यक आहे.^{५८} त्यासाठीच पूरक व्यायाम उपयुक्त ठरतात.

७. **अनुकरण :** चांगल्या खेळाडूंनी यश संपादन करताना जी मुलतत्त्वे जोपासली आहेत त्यांचे अनुकरण करून प्रयोगशील खेळाडूंना अधिक यश संपादन करता येते. कौशल्यांचे अनुकरण स्पर्धात्मक जगात उतरण्यासाठी उपयुक्त ठरते. कबड्डी हा खेळा एका अर्थाने कुस्ती प्रमाणे काही प्रमाणात झुंज देणारा मैदानी खेळ आहे. मोकळ्या हवते शरीराला भरपूर व्यायाम देणारा व धाडसी सांघिक मैदानी खेळ आहे. साधेपणाने खेळताना सुद्धा काही युक्त्या विकसित कराव्या लागतात.^{५९}

अशा प्रकारे ही सर्व आदर्श तत्त्वे कबड्डी या खेळाच्या विकासाला पोषक ठरतात. त्यांचे संपादन करताना खेळाडूंना नवे प्रयोग करून ध्येय सिद्धीच्या दिशेने वाटचाल करणे शक्य होते. या सर्व घटकांचा विचार करता ही सर्व आदर्श तत्त्वे प्रत्यक्षात कशा प्रकारे कृतीत आणली जातात याला महत्त्व आहे. या आदर्श तत्त्वांचे अनुसरण करताना प्रयोग, कल्पकता आणि कृती या तीन घटकांनाही महत्त्व असते. नजिकच्या भविष्यकाळामध्ये अशा प्राधान्यक्रमांची सुनिश्चितता करण्याची गरज आहे.

१.८ आदर्श कल्पना

यशाची आदर्श तत्त्वे ही अशा प्रकारे प्रेरक व मार्गदर्शक ठरतात. या तत्त्वांचे पालन करण्यासाठी काळजीपूर्वक प्रयत्न करण्याची गरज आहे. आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डी खेळाडूंच्या सहभागाचा दर्जा उंचाविण्यासाठी अशा घटकांचे काळजीपूर्वक विवेचन करावे लागेल. त्यासाठी ही सर्व गुणवैशिष्ट्ये संपादन करण्यासाठी करावयाचे प्रयत्न सुसंघटितपणे करण्यासाठी या व अशा प्रयत्नांची विशेष गरज आहे. अनुकरण, प्रशिक्षण आणि नियोजन या मार्गाने वाटचाल करून जुन्या अष्टपैलू खेळाडूंचे कौशल्य नव्या खेळाडूंपर्यंत कसे संक्रमित करता येईल याचा विचार या अभ्यासात करावयाचा आहे.

कबड्डी हा खेळ सांघिक आहे व तो खेळाडूंच्या क्षमतेवर अवलंबून असतो. या खेळातील यशाची परंपरा राखण्यासाठी खालील घटक महत्त्वाचे ठरतात.

१. या खेळामध्ये यश संपादन करण्यासाठी क्षमता संवर्धन हा सर्वात महत्त्वाचा पैलू असतो. त्यामुळे सुदृढता विकसित करता येते व टिकविता येते. चढाई करणाऱ्या खेळाडूस पकडण्यासाठी शक्ती आवश्यक असते. ती पूरक व्यायामातून प्राप्त होते.^{६०}
२. वैयक्तिक यशासाठी पूरक व्यायाम करून सुदृढत वाढविता येते. अशा

पूरक व्यायामात सूर्यनमस्कार, योगासने इत्यादींचा समावेश होतो. अशा व्यायामाचा मुलभूत कौशल्यवृद्धीत सुद्धा फायदा होतो. अशा कौशल्यामध्ये आक्रमक कौशल्ये व रक्षात्मक कौशल्ये असे दोन प्रकार पडतात. ^{६१}

३. चढाई, चाल, तटबंदी आणि अंतिम टप्प्यामध्ये करावयाची व्यूहरचना या बाबतीतला पूर्वानुभव हा यशाकडे नेणारा ठरतो. जेव्हा रक्षात्मक दृष्टीने विचार करतात अशा कौशल्याचा उपयोग करून यश मिळविता येते. ^{६२}
४. व्यवस्थापन दृष्टीने विचार करता मनुष्यबळ विकासाला विशेष महत्त्व आहे. त्यातून प्रशिक्षणाचा मार्ग स्पष्ट होतो. त्यामुळे शारीरिक शिक्षणात प्रशिक्षण ही एक महत्त्वपूर्ण पायरी मानली जाते. कौशिक यांच्या मते, शारीरिक हालचाली या प्रशिक्षणातून बदलता येतात आणि प्रशिक्षणामुळे शरीराची लवचिकता वाढते. त्यासाठी नियमित प्रशिक्षण आवश्यक असते. ^{६३}

जी तत्त्वे आदर्श असतात ती नेहमीच सत्वरपणे कृतीत येऊ शतील असे नसते, परंतु ही तत्त्वे जर ध्येयपथावर आदर्श ठेवून कृतीमध्ये आणली तर त्यामुळे ती प्रत्यक्षात येण्यासाठी पथदर्शक ठरू शकतात. या तत्त्वांचे पालन

करण्यासाठी विचारपूर्वक पावले टाकणे अगत्याचे असते. अशा तत्त्व सूत्रांची आदर्श व्यूहरचना कशी करावयाची याबाबतीत या प्रबंधात मांडणी केली आहे. वर्तमान सहभागातील अडचणी व त्यावर उपाय शोधताना हे आदर्श विचार पथदर्शक ठरू शकतात.

नजिकच्या भविष्यामध्ये चांगल्या कामगिरीसाठी खेळाडूंची मानसिकता सकारात्मक बनविणे तसेच त्यांच्या कार्यक्षमतांचे संवर्धन करणे या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात. राष्ट्रीय खेळाडूंचे कर्तृत्व जर अधिक प्रकाशमान करावयाचे असेल तर या सर्व आदर्श कल्पनांचे व्यवहार्य रूप प्रत्यक्ष कृतीमध्ये कशा प्रकारे आणता येईल याचा विचार करावयास हवा. भावी काळामध्ये अशा आदर्श कल्पनांचे कार्यन्वयन करताना प्रत्यक्ष कृतीकार्यक्रम आखला पाहिजे व त्याची अंमलबजावणी व्यवस्थापनदृष्टीने केली पाहिजे.

१.९ व्यवस्थापनशास्त्र दृष्टी

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विकासासाठी सध्या व्यवस्थापनशास्त्र दृष्टीने अभ्यास केला जात आहे. खेळाडूंची निवड, प्रशिक्षण, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास, मनुष्यबळ विकासदृष्टीने करावयाचे त्यांचे प्रशिक्षण, क्रीडा स्पर्धांच्या व्यवस्थापनातील अडचणी या सर्व पैलूंचा अभ्यास हा क्रीडा व्यवस्थापनदृष्टीने

केला जातो. प्रस्तुत प्रबंधात करावयाची मांडणी ही व्यवस्थापनदृष्टीने करावयाची आहे.

संज्ञापन आणि व्यवस्थापन ही दोनही शास्त्रे क्रीडा विकासासाठी पोषक ठरतात. कबड्डी खेळामध्ये तर संघभावनेची कौशल्ये पूरक ठरतात. त्याचप्रमाणे व्यवस्थापनदृष्टी ही सुद्धा कबड्डीच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरते. व्यवस्थापकीय कौशल्ये विचारात घेता वेळेचे व्यवस्थापन महत्त्वाचे असते. भारतीय खेळांच्या यशासाठी संघाचे व्यवस्थापन हे एक आव्हान असते. खेळाडूंची निवड झाल्यानंतर त्याला पूरक व्यायाम देणे, प्रशिक्षणामध्ये वेळ, ताणतणाव आणि शक्तीचे नियोजन करताना व्यवस्थापन दृष्टी पूरक व साहाय्यभूत ठरते. पीटर ड्रकर म्हणतात, *And there is even less doubt that this leadership position will fall to the country whose managers understand and practice management in its fullest sense.* त्या त्या देशातील नेतृत्व हे व्यवस्थापकीय दृष्टीने प्रश्नांचे आकलन करून त्याची अंमलबजावणी सर्वार्थाने करते तेव्हा देशाचा विकास होतो. कबड्डीमधील संघर्ष हा नव्या नेतृत्वासाठी उपयुक्त ठरतो.

व्यवस्थापनाचा विचार करता फेड्रिक टेलर यांनी म्हटल्याप्रमाणे नियोजन, नियंत्रण, कार्यान्वयन, अंमलबजावणी या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात. कबड्डीचे

यश हे या पार्श्वभूमीवर महत्त्वाचे ठरते. व्यवस्थापन दृष्टीने कबड्डीच्या यशाचा विचार करताना पुढील घटक अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

१. कबड्डीचे आंतरविद्यापीठ स्तरावरील यश हे प्रभावी व्यवस्थापन दृष्टीने सुधारू शकते.
२. सांघिक कामगिरीतून प्रभावी संघभावना जोपासता येते. त्यासाठी वेळेचे व्यवस्थापन, कामाची विभागणी आणि विशेषीकरण या बाबी महत्त्वाच्या ठरतात.
३. अष्टपैलू खेळाडू हे सर्वगुणसंपन्न असतात व त्यातून नवे प्रवर्तन शक्य होते.
४. श्रमशक्ती आणि बुद्धीचे व्यवस्थापन करताना नवनवीन कल्पनांचे कार्यान्वयन करणे आवश्यक ठरते. खेळामध्ये अशा व्यवस्थापनाचा फायदा होतो.
५. कबड्डीसारख्या खेळामध्ये संघभावना जोपासताना आणि प्रशिक्षणासाठी नवी दृष्टी देताना व्यवस्थापन आणि मनुष्यबळ विकासातील तत्त्वे पूरक ठरतात.

या सर्व घटकांचा विचार करून कबड्डीच्या आंतरविद्यापीठ स्तरावरील यशाचा विचार येथे व्यवस्थापन दृष्टीने करावयाचा आहे. पीटर ड्रकर यांनी म्हटले आहे,

आपले लक्ष्य काय व ते कसे असले पाहिजे याची जाणिव व्यवस्थापकास असली पाहिजे.^{६५} अशी जाणिव जर कबड्डीच्या संघनायकामध्ये असेल तर त्यास एकाहून एक असे घवघवीत यश मिळविता येईल व त्याला आपली कामगिरी सुधारता येईल.

आंतरविद्यापीठ स्तरावरील मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग वाढविण्यासाठी हे संशोधन निश्चितपणे फलदायी ठरेल. कारण कबड्डीसारख्या क्षेत्रात व्यवस्थापनाचा अभाव हे अपयशाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. अशा प्रकारच्या उपयोजना या कबड्डीच्या उत्तम व्यवस्थापनासाठी पूरक व पोषक ठरतात. या सर्व घटकांचा या प्रबंधामध्ये कुशलतने व समर्पकपणे विचार करावयाचा आहे.

१.१० भावी संशोधनाची दिशा

या संशोधनाची रचना ही प्रामुख्याने सात प्रकरणांमध्ये केली आहे. त्याचे प्रारूप पुढे नोंदविलेले आहे ते अशा प्रकारे.

प्रकरण १ - पार्श्वभूमी

या प्रकरणात मराठवाड्यातील कबड्डी विकासाची थोडक्यात पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यात आली तसेच महत्त्व, उद्दिष्टे मांडून अभ्यासाची दिशा ठरवण्यात

येईल. आजचे निर्णय हे उद्याच्या यशासाठी फलदायी ठरतात हे लक्षात घेऊन राष्ट्रीय खेळाडूंची बलस्थाने स्पष्ट करण्यात आली व त्यावर प्रकाश टाकण्यात आला. तसेच उत्तम राष्ट्रीय खेळाडूंच्या यशाची तत्त्वे व आदर्श कल्पना स्पष्ट करण्यात आली.

हे प्रकरण अभ्यास विषयाची शास्त्रीय बैठक स्पष्ट करणारे आहे. त्यामध्ये कार्यात्मक व्याख्या देऊन अभ्यास विषयासाठी पोषक अशा पूर्वतथ्यांची जुळणी कशी करावयाची ते मांडले आहे. या अभ्यासासाठी पोषक अशा विचारमंथनाची दिशा ठरविण्यासाठी पुढील शोधाची व्यूहरचना येथे स्पष्ट केली आहे.

प्रकरण २ - संशोधन पध्दती :

या प्रकरणात सामाजिक संशोधन, क्रीडा संशोधन तसेच अनेक नवीन पैलूंवर प्रकाश टाकण्यात येईल आणि भावी काळात करावयाच्या शोधाच्या दृष्टीने येथे वर्णनात्मक आराखडा वापरताना घ्यावयाची काळजी पाच कसोट्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात येईल. असा आराखडा तथ्यांची निवड, संकलन पद्धती, निरीक्षण, अनुमान , मुलाखत पैलू इत्यादी पैलू स्पष्ट करण्यात येतील. येथे वर्णनात्मक संशोधन आराखड्यातील महत्त्वाचे टप्पे स्पष्ट करण्यात येतील तसेच हा आराखडा वापरताना घ्यावयाची काळजी प्रस्तुत संशोधनाच्या मर्यादाही स्पष्ट करण्यात येतील. हे अध्ययन करण्यासाठी योजिलेल्या संशोधन अभिकल्पावर

येथे प्रामुख्याने प्रकाश टाकला आहे.

प्रकरण ३ - प्रकाशित साहित्याचे समालोचन

या प्रकरणात प्रस्तुत संशोधनाबाबत आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक पातळीवरील ग्रंथ अशा तीन प्रकारात उपलब्ध सामुग्रीचे वर्गीकरण करण्यात येईल. शिवाय अलिकडे उपलब्ध होणाऱ्या इंटरनेट माध्यमावरील ताज्या माहितीचा सुद्धा परामर्श घेण्यात येईल. उपलब्ध साहित्यातील उणिवा शोधून त्यावर उपाय सूचित करण्यात येतील. हेमंत जोगदेव, महारूद्र मंगनाळे तसेच सुरेश नाडकर्णी इत्यादींच्या ग्रंथांचा या अभ्यासात आढावा घेण्यात येईल. संशोधन कार्याचा आढावा घेत असताना शोध सामुग्रीचे संचलन आणि वर्गीकरण कसे करावयाचे त्यासाठी वर्गीकरणाची आवश्यकता स्पष्ट करून प्रमुख ग्रंथ व पत्रिकांतील सामुग्रीची येथे ओळख करून घ्यावयाची आहे. तसे पूर्वप्रकाशित साहित्यामधील उणिवांचा शोध घेऊन नवी दृष्टी मांडावयाची आहे.

प्रकरण ४ - आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचा विकास

या प्रकरणामध्ये मराठवाडा विद्यापीठाच्या स्थापनेपासून १९५७ ते १९९४ हा पहिला टप्पा घेण्यात येईल. त्यात प्रारंभीचे प्रयत्न दाखवितण्यात येतील.

त्यातून राष्ट्रीय खेळाडूंना संधी कशी मिळाली व किती खेळाडू चमकले हे सांगण्यात येईल. १९९४ ते २०११ या दुसऱ्या टप्प्यात दोन्ही विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी केलेले प्रयत्न व त्यांच्या समस्या यांचे आकलन करण्यात येईल. असे अध्ययन करताना विद्यापीठाचे वार्षिक अहवाल तसेच स्मरणिका, कबड्डी असोसिएशनचे अहवाल इत्यादी सामुग्री पूरक संदर्भासाठी वापरण्यात येऊन काही प्रमुख खेळाडू व प्रशिक्षक यांच्या मुलाखती घेण्यात येतील.

प्रकरण ५ - सामाजिक पाहणीचा अहवाल

या प्रकरणामध्ये मराठवाड्यातील २०० कबड्डी खेळाडूंच्या मुलाखती घेण्यात येतील. ज्या खेळाडूंनी राष्ट्रीय पातळीवर भाग घेतला आहे अशा खेळाडूंचीच या पाहणीसाठी निवड करण्यात येईल. त्यासाठी ४० प्रश्नांनी युक्त अशी मिश्र प्रश्नावली वापरण्यात येईल आणि त्याआधारे तथ्यांचे संकलन करण्यात येईल. हा सामाजिक पाहणीचा अहवाल आलेख व तालिकांच्या आधारे स्पष्ट करून त्यावर भाष्य करण्यात येईल व अनुमाने काढण्यात येतील.

प्रकरण ६ - व्यवस्थापनदृष्टीने विश्लेषण

या प्रकरणामध्ये खेळाचे व्यवस्थापन करताना व्यवस्थापकाला वेळ, साधनसामुग्री व गुणवत्ता याचे व्यवस्थापन करावे लागते. तसेच संघात संघटनकौशल्य रुजवावे लागतात. मुख्य क्रीडा संचालक व त्यांचे सहकारी यांच्या सामुदायिक

प्रयत्नांतून खेळाडूंना यश मिळते. उत्तम यशासाठी रचनात्मक व्यवस्थापनात बदल करावे लागतात. ते व्यवस्थापन, ती रचना कशी असावी, त्याचे नियोजन कसे करावे या प्रश्नांची उत्तरे शोधून खेळाडूंच्या यशासाठी पोषक संस्कार व गुणसंवर्धन कसे करावे याबाबत विश्लेषण करण्यात येईल. जर या खेळाचे व्यवस्थापन सुधारले व खेळाडूंच्या व्यक्तिमत्व विकासावर भर दिला तर निश्चित चित्र बदलू शकते. हे सूत्र घेऊन येथे विश्लेषण करावयाचे आहे.

प्रकरण ७ - निष्कर्ष :

या प्रकरणामध्ये प्रस्तुत संशोधनातील अंतिम निष्कर्ष साररूपाने मांडण्यात येतील आहे. प्रथम प्रत्येक प्रकरणाचा सारांश देण्यात येईल. त्यानंतर ठळक निष्कर्ष मांडून तसेच अभ्यासाअंती नवे प्रमेय मांडण्यात येईल. तसेच राष्ट्रीय खेळाडूंच्या यशातून पुढचा राजमार्ग कसा खुला होऊ शकतो हे स्पष्ट करण्यात येईल. त्यामुळे या अभ्यासातील ठळक निष्कर्ष व शिफारशी या पुढील काळात नव्या खेळाडूंसाठी पोषक व दिशादर्शक ठरतील. त्यामुळे अभ्यासाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

१.११ सारांश

आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीच्या सहभागाचा अभ्यास करताना प्रथम या खेळाची पार्श्वभूमी स्पष्ट करण्यात आली. त्यानंतर अभ्यासाचे महत्त्व नमूद

करण्यात आले. संशोधनाची उद्दिष्टे स्पष्ट करून कबड्डीचा पूर्व इतिहासावर प्रकाश टाकून भारतातील व महाराष्ट्रातील तसेच मराठवाड्यातील कबड्डीचा विकास कोणत्या अडचणीतून झाला ते नमूद करण्यात आले.

राष्ट्रीय पातळीवर चमकणाऱ्या खेळाडूंची बलस्थाने कोणती आहेत ते स्पष्ट करून कबड्डी खेळाडूंसाठी मुलभूत तत्त्वे स्पष्ट करण्यात आली. आदर्श विचार व पैलू यांचे चित्रण करण्यात आले. सध्याच्या परिस्थितीवर मराठवाड्यातील कबड्डीचे चित्र बदलण्यासाठी व्यवस्थापनशास्त्र दृष्टीने कोणते प्रयत्न केले पाहिजेत त्याची दिशा सुनिश्चित करण्यात आली.

कबड्डी संघ, महाविद्यालय आणि सभोवतीचा समाज या तीनही घटकांचा विचार करून व्यवस्थापनातील अंतर कसे भरून काढता येईल यावर या संशोधनात भर द्यावायाचा आहे. क्रीडा संचालक, शिक्षक, मार्गदर्शक हे कबड्डी खेळाडूंना कसे मार्गदर्शन करतात यावर संघाची ताकद वलंबून असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधनाला बळकटी देण्यासाठी करावयाची व्यूहरचना संशोधन पद्धती या पुढील प्रकरणात केली आहे.

संदर्भसूची

1. Kaushik H. K., Foundation of Physical Education, Sublime Publications, Jaipur, 2009, p.36
2. Ibid, p. 51
3. Ibid, p. 155
- ४ दास्ताने संतोष, महाराष्ट्र २०१३, नितीन प्रकाशन, पुणे, २०१३, पृ. ५६
५. जर्दे श्रीपाल व पाटील विजय, कबड्डी, अंबा प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. ८
६. कित्ता, पृ. ९
७. कित्ता, पृ. १०
८. कंवर रमेशचंद, कबड्डी, अमीत ब्रदर्स पब्लिकेशन्स, नागपूर, २००४, पृ. ३
९. कित्ता, पृ. ३
१०. कित्ता, पृ. ३
११. भालेराव अनंत, हैद्राबाद मुक्ती संग्राम व मराठवाडा, मौज प्रकाशन, पुणे, २०१२, पृ. १२१
12. Jain Deepak, Administration in Physical Education, Sports Publications, Delhi, 1999, p. 136
13. Ibid, p. 144
14. Ibid, p. 146
15. Sangral Kamlesh, Methods in Physical Education, Tandon Publications, Ludhiana, P. 12
16. Ibid, p. 13
१७. प्रा. घाटोळे रा. ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे व पद्धती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००८-०९, पृ. ५०
- १८ काचोळे दा.धो., सामाजिक संशोधन पद्धती, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९३, पृष्ठ २०.
19. Goode William & Hatt Paul, Methods in Social Research, McGraw Hill Book Co. London, 1952. p. 126
२०. भांडारकर पु. ल., उपरोक्त, पृ. ८०
२१. डॉ. काचोळे दा.धो., मुधोळकर ज. रा., सामाजिक संशोधन पद्धती, कैलास

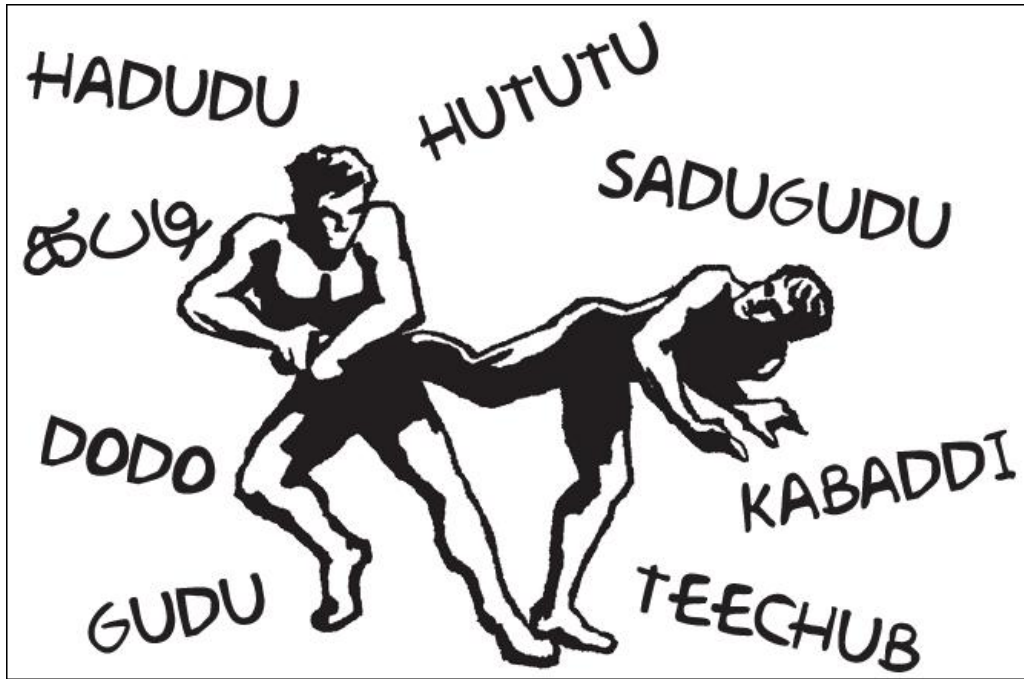
प्रकाशन-२००५ पृ. २२

22. Chu Donald, Dimensions of Sports Studies, John Willey and Sons, New York, 1982, page 10
२३. पांडेय लक्ष्मीकांत, भारतीय खेलों की मीमांसा, मेट्रोपॉलिटीन बुक कं., १९८२, पृ. ६१
२४. कित्ता, पृष्ठ ६१
२५. कित्ता, पृष्ठ ६१
२६. जैन सचिन, क्रिएटिंग एन्व्हायर्नमेंट ऑफ लर्निंग, योजना, जून २००९, पृष्ठ ३०-३१
२७. अग्निहोत्री डी.एच., अभिनव मराठी शब्दकोश, भाग-५, व्हिनस प्रकाशन, पुणे, १९८६, पृष्ठ ३०३
२८. कित्ता, पृष्ठ ४०३
२९. च्यू डोनाल्ड, उपरोक्त, पृष्ठ १०
३०. पांडेय लक्ष्मीकांत, उपरोक्त, पृष्ठ ६१
३१. कित्ता, पृष्ठ ६१-६२
३२. जर्दे श्रीपाल, उपरोक्त, पृष्ठ ८
३३. कित्ता, पृष्ठ ८
३४. प्रा. शिलेदार व परिहार, खेळ संचालन व क्रीडा मार्गदर्शन, अभय प्रकाशन नांदेड, १९९६, पृष्ठ १५३
३५. कित्ता, पृष्ठ-१५४
३६. कित्ता, पृष्ठ ७
३७. प्रा. बोर्जेस जॉन्सन, उपरोक्त, पृ. ४०
३८. कित्ता, पृ. ४०
३९. नाडकर्णी सुरेश, क्रीडा ज्ञानकोश, राजहंस प्रकाशन पुणे, १९९०, पृ. १६७
४०. पांडेय लक्ष्मीकांत, उपरोक्त, पृष्ठ ६७
४१. नाडकर्णी सुरेश, उपरोक्त, पृ. १६८
४२. कित्ता, पृ. १६७
४३. भालेराव अनंत, उपरोक्त, पृ. १२३

४४. गोगटे श्री. ब., मराठवाड्यातील शिक्षण, कान्टीनेंटल प्रकाशन पुणे, १९८५, पृ. २१
४५. पाश्रीकर दत्ता, कबड्डी इन मराठवाडा, अप्रकाशित पीएच. डी. प्रबंध, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, पृ. १२६
46. Arora S. C., Mentor Magic, Vitasta Publishing Pvt. Ltd, New Delhi, 2011, p. 18
47. Ibid, p. 24
48. Ibid, p. 30
४९. जर्दे श्रीपाल व पाटील विजय, उपरोक्त, पृ. २६
50. Arora S. C., Opcit, p. 31
51. Ibid, p. 40
५२. जर्दे श्रीपाल व पाटील विजय, उपरोक्त, पृ. ३१
५३. कित्ता, पृ. ३१
५४. कित्ता, पृ. ३२
55. Arora S. C., Opcit, p. 52
५६. जर्दे श्रीपाल व पाटील विजय, उपरोक्त, पृ. २०
५७. कित्ता, पृ. २४
५८. कित्ता, पृ. २६
59. Arora S. C., Opcit, p. 126
६०. कंवर रमेशचंद, उपरोक्त, पृ. ८
६१. कित्ता, पृ. २५
६२. कित्ता, पृ. ३५
63. Kaushik H. K., Opcit, p. 253
64. Drucker Peter F., The Practice of Mangement, Butterworth-Heinemann, 2006, p. 22
65. Ibid, p. 46

२

संशोधन पद्धती

प्रकरण - २
संशोधन पद्धती

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ क्रीडा संशोधन
- २.३ भावी संशोधनाची दिश
- २.४ गृहीतकृत्ये
- २.५ वर्णनात्मक संशोधन आराखडा
- २.६ पाच कसोट्या
- २.७ प्रमुख टप्पे
- २.८ संशोधनाच्या मर्यादा
- २.९ समारोप
- संदर्भसूची

प्रकरण - २

संशोधन पद्धती

२.९ प्रस्तावना

कबड्डी हा एक राष्ट्रीय खेळ असून, त्याच्या यशामध्ये अनेकविध घटक कारणीभूत ठरतात. प्रस्तुत संशोधनामध्ये आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीमधील खेळाडूंच्या सहभागाचा चिकित्सक अभ्यास करावयाचा आहे. त्यासाठी योजिलेल्या संशोधन आराखड्याची चर्चा या प्रकरणामध्ये केली आहे. घर बांधण्यासाठी ज्याप्रमाणे नियोजित आराखडा तयार करावयाचा असतो, तसेच संशोधन प्रकल्पामध्येसुद्धा सुनियोजित आराखडा निवडणे व तो विकसित करणे गरजेचे असते. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत प्रकरणामध्ये विचार केला आहे.

प्रा. रा. घाटोळे यांच्या मते, विकसनशील देशात सामाजिक परिवर्तन शीघ्र गतीने होत असते. हे परिवर्तन कोणत्या दिशेने होत असते? ह्याचे ज्ञान जोपर्यंत होत नाही तोपर्यंत सामाजिक प्रगतीची दिशा कोणती असावी ? परिवर्तनाचे ध्येय कोणते असवेत हे कळत नाही.^१ आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचा दर्जा

सुधारण्यासाठी समाजिक व आर्थिक परिवर्तन हा एक महत्त्वाचा घटक होय. त्याशिवाय सहभागवृद्धी होऊ शकत नाही.

पुढे ते म्हणतात, वैज्ञानिक प्रगती व तिने निर्माण केलेले यंत्रयुग ह्यामुळे दारिद्र्य, अपराध, बालापराध, बेकारी, वर्गविद्वेष व वर्गसंघर्ष, व्यसनाधीनता, विविध प्रकारचे राजकीय संघर्ष अशा अनेक समस्या निर्माण झाल्या.^२ या समस्या कळत न कळत इतर अनेक क्षेत्राप्रमाणे खेळावरसुद्धा प्रभाव टाकत असल्याचे दिसून येते. खेळाडू जर निरोगी असतील तर खेळातील सहभाग व दर्जा हा सुद्धा उत्तम राहू शकतो. घाटोळे पुढे म्हणतात, विकसनशील देशात सामाजिक नियंत्रणाची समस्या उत्पन्न होते. याचे कारण पूर्वीची समाजनियंत्रणाची साधने नव्या व बदललेल्या परिस्थितीत निरुपयोगी ठरतात.^३ भारतासारख्या देशात स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रगत माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासावरून आणि माध्यमांच्या प्रभावामुळे सामाजिक नियमनाला नवा आकार प्राप्त होत आहे.

विद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचा सहभाग विचारात घेता हे सर्व घटक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे खेळातील सहभागावर प्रभाव टाकत आहेत.

शारीरिक शिक्षण संशोधन हे केवळ तात्विक नव्हे तर व्यवहार्य संशोधन असते. त्यामुळे या अभ्यासामध्ये आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डी सहभागाचा

विचार केला आहे. अशा प्रकारचे अध्ययन करताना नवीन दृष्टीने विचार करावयाचा आहे.

सामाजिक संशोधन पद्धतीचा वापर व विकास करताना हे लक्षात घ्यावे लागते की, अनेक अडचणींमुळे सर्वेक्षण प्रणालीवर भर देऊन निवडलेल्या नमुन्याच्या आधारे शास्त्रीय अध्ययन करणे अपरिहार्य ठरते. मराठवाडा प्रदेश हा दीर्घकाळ १२९४ ते १९४८ पर्यंत गुलामगिरीमध्ये होता. १८२९ ते १९४८ पर्यंत निझामाच्या जुलमी सावटाखाली असल्यामुळे या प्रदेशात क्रीडा विकासाला आणि सांस्कृतिक विकासाला गती लाभू शकली नाही. १९५८ साली मराठवाडा विद्यापीठ स्थापन झाल्यानंतर या प्रदेशामध्ये क्रीडा विकासाला प्रारंभ झाला. निवड चाचणी आणि प्रशिक्षण व सराव या तीनही दृष्टीने कबड्डीचा विकास १९५८ नंतर प्रारंभ झाला.

डॉ. सुधा काळदाते यांनी म्हटल्याप्रमाणे प्रारंभीच्या काळात क्रीडा विकासात अनेक अडचणी होत्या. क्रीडा शिक्षणाची सोय मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाच्या शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयाशिवाय इतरत्र नव्हती. मराठवाडा विद्यापीठाचा शारीरिक शिक्षण विभाग १९७२ साली स्थापन झाला. त्यानंतर क्रीडा विकासाला सुरुवात झाली. तसेच खेळाच्या क्षेत्रात आपण मागासलेले आहोत याची जाणीव उशिराने झाली.^४ या प्रदेशात शिक्षणाचा प्रसार धिम्या गतीने झाला.^{१३५} शिक्षणाचा

प्रसार जसा धिम्या गतीने झाला तसाच खेळाचा विकास दुर्लक्षित राहिला. १९७४ च्या विकास आंदोलनानंतर मराठवाड्यातील लोकांना सर्व क्षेत्रात मागासलेपणाची जाणिव झाली आणि अनुशेष भरून काढण्यासाठी चळवळी सुरू झाल्या. त्यातूनच नवनव्या शैक्षणिक उपक्रमांना गती देण्यात येऊ लागली.^६ मराठवाड्यातील क्रीडा शिक्षणाचा विचार करताना या संशोधनामध्ये कबड्डी या खेळाचा आंतरविद्यापीठ स्तरावरील सहभाग कसा वाढविता येईल त्यावर भर दिला आहे.

कबड्डी हा देशी खेळ असून, देशी खेळाची गुणवत्ता व त्याचा दर्जा या बाबी प्रशिक्षणावर अवलंबून असतात. कबड्डीबाबत असे म्हटले आहे की, खेळातील स्पर्धा आयोजित करण्याचे विविध प्रकार व पद्धती प्रचलित आहेत. त्याकरिता नियम तयार करण्यात आले आहेत. त्यामुळेच स्पर्धा सुसंगत, निटनेटक्या व शिस्तीत पार पाडण्यास मदत होते व खऱ्या अर्थाने खेळाडू, संघटक व प्रेक्षक यांना खेळाचा आनंद लुटता येतो. तेवढ्या वेळेपुरते मन निर्विकार बनते. अशाच स्पर्धात्मक जीवनामुळे खेळाडूंमुळे खिलाडू वृत्ती निर्माण होते, शिस्त व सूचितचार निर्माण होत व मानवतेची ओळख घडते.^७ नियमांच्या काटेकोर अंमलबजावणीतून खेळाचा दर्जा सुधारतो. विद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचे यश त्यास अपवाद नाही.

पुढे प्रसादराव व द्वयी असे म्हणतात की, कबड्डी हा खेळ पूर्वी वेगवेगळ्या स्वरूपात, वेगवेळ्या नावाने खेळला जात असे.^८ नियमांचा विकास जसा होत गेला तसे या खेळाचे स्वरूप शास्त्रीय झाले. १ नोव्हेंबर १९४५ रोजी मुंबईत प्रेसिडेंसी हुतूतू फेडरेशनने हुतूतूचे नियम तयार केले व ते प्रकाशित केले.^९ पुढे विद्यापीठ पातळीवर कबड्डीच्या खेळाला सुरुवात नागपूर येथून झाली आणि या खेळाला दर्जा प्राप्त झाला.

कबड्डी या खेळात कौशल्य विकासाला महत्त्व असते. श्रीपाल जर्दे म्हणतात, खेळातील मुलभूत कौशल्ये आत्मसात करणारा खेळाडू त्या खेळात यशस्वी ठरतो. कबड्डी खेळात चढाईपटू चढाई करत असताना त्या संघातील अन्य खेळाडू खेळ खेळत नसतात.^{१०} असा कौशल्य विकास कसा होतो व सहभाग कसा वाढतो याबाबत संशोधन करताना या प्रकरणात उपयुक्त आराखडा विकसित करण्यावर भर दिला आहे.

२.२ क्रीडा संशोधन

शारीरिक शिक्षण व क्रीडा संशोधन हे एकविसाव्या शतकामध्ये पुढील तीन पैलूंवर भर देत आहे. या शोधकार्याला त्यामुळे व्यवहार्य महत्त्व आहे.

१. क्रीडा संशोधन आता समाजशास्त्रीय आणि मानसशास्त्रीय दृष्टीने केले जात

आहे. त्यामुळे नवीन दृष्टीने अध्ययन करताना हे सिद्धांत पूरक ठरतात.

त्याचा वापर येथे करावयाचा आहे.

२. एखाद्या खेळातील सहभागाचा विचार करताना दर्जा व गुणवत्ता यावर भर दिला जात आहे. त्यासाठी पोषक उपाययोजनांचा शोध येथे घ्यावयाचा आहे.

३. पूरक व्यायाम आणि आधुनिक प्रशिक्षणाच्या आधारे खेळाडूंची तंदुरुस्ती .

प्रदीप देशमुख यांच्या मते, प्रमाणिकरण ही बाब पद्धतीचा विकास आणि विशिष्ट विषयाबाबत तथ्य संकलन करण्याच्या प्रणालीवर भर देते.^{११} संशोधन विषयात विषयाची हाताळणी व चाचणी याला महत्त्व असते. विषय निश्चित केल्यानंतर स्थिर घटक आणि बदलते घटक कोणते आहेत याचा अंदाज घ्यावा लागतो.^{१२} सामाजिक पाहणी करताना चुकांचे प्रमाण कमी राहिल व माहिती अचूक मिळेल या दृष्टीने प्रयत्न करावा लागतो.^{१३}

क्रीडा संशोधनामध्ये अलीकडे संगणक व माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर केला जात आहे. तसेच अभ्यास विषयाबाबत इंटरनेटमधील विविध सर्च इंजिनचा वापर करून आणि संकेतस्थळांचा शोध घेऊन सामुग्री वापरली जात आहे. त्यादृष्टीने समृद्ध अशा संकेतस्थळांचा वापर करून या अभ्यासाची व्यूहरचना केली आहे. प्रगत व

अद्ययावत दर्जा कायम ठेवण्यासाठी हे तंत्र पोषक व उपयुक्त ठरते आहे.

रमेश चंद कंवर यांच्या मते, कबड्डीसारख्या खेळात आक्रमण व चढाईला महत्त्व असते. चढाई करताना रायडर योग्य वेळ साधून आक्रमक होतो आणि गुण मिळवितो.^{१४} कोणत्या परिस्थितीत आक्रमण करणे चांगले यासारखे विषय हे संशोधनात मोडतात. खेळाच्या मैदानावरील परिस्थिती कशी आहे त्या आधारे बॅक किक, साईड किक व रेडी किक यासारख्या व्यूहरचना केल्या जातात.^{१५} या प्रकारचे कौशल्य केव्हा व कसे वापरावे याबाबत सुद्धा संशोधन करून नवा दृष्टीकोन मांडता येतो.

२.३ भावी संशोधन दृष्टी

एकविसाव्या शतकामध्ये खेळ हा समाज व संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग आहे हे लक्षात घेऊन समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनाचा येथे स्वीकार व विकास केला आहे. या अभ्यासामध्ये हा दृष्टीकोन का स्वीकारला आहे त्याची चर्चा या भागात केली आहे.

कोणताही खेळ हा समाजजीवनाचा एक अविभाज्य भाग असतो आणि अशा सहभागामध्ये व्यक्ती, समूह आणि संस्था यांचा सहभाग असतो. तसेच खेळाडू हे विविध क्रीडा व युवक संस्थांचे घटक असतात व त्यांचे यशापयश हे त्यांच्या

सामाजिक जडणघडणीवर आधारलेले असते. हे लक्षात घेऊन येथे समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन हा अनुसरला आहे. या अभ्यासाचे महत्त्वाचे पैलू स्पष्ट करताना डोनाल्ड च्यू म्हणतात, खेळाडूचे वर्तन, संस्थात्मक वातावरण आणि खेळास मिळणारा सामाजिक पाठिंबा या सर्व बाबी क्रीडा समाजशास्त्रामध्ये मोडतात आणि त्यांचे आकलन नवीन पद्धतीने करावे लागते.^{१६} त्या दृष्टीने हा अभ्यास कबड्डीच्या विद्यापीठ स्तरावरील सहभागाबाबत भाष्य करणारा आहे. क्रीडा समाजशास्त्रामध्ये लोकांचे वर्तन व त्याचा प्रभाव याबाबींवर भर द्यावा लागतो.^{१७} असे अध्ययन करताना सभोवतीच्या वातावरणात झालेले सामाजिक बदल महत्त्वाचे असतात. एखाद्या खेळाकडे बघण्याची लोकांची दृष्टी कशी बदलते हे समाजीकरणातून स्पष्ट होते.^{१८} लोकभावना बदलण्यासाठी ही समाजीकरण प्रक्रिया समजून घेणे अगत्याचे असते.

या आधारे विचार करताना क्रीडा सहभागास पोषक अशा घटकांचा येथे आढावा घ्यावयाचा आहे. खास करून त्यांचे वर्तन समाजशील दृष्टीकोन, त्यांच्यावर होणारे संस्कार तसेच यश वा अपयशाकडे ते कसे पाहतात, त्यांच्या संस्कारातील उणिवा या प्रशिक्षणातून भरून काढता येतील काय हाही एक महत्त्वाचा दृष्टीकोन होय. या दृष्टीने विचार करताना मानव विकास संशोधन दृष्टीही येथे पूरक ठरली आहे. अँडरसन येथे असे मत मांडतात की, *people management is not*

executive management of individuals and their jobs. Management of specific tasks and responsibilities is the concern field .¹⁹ लोकांचे व्यवस्थापन म्हणजे केवळ महत्वाच्या व्यक्तिके व्यवस्थापन नव्हे तर विशिष्ट कार्य व जबाबदारी ज्याच्यावर सोपविली जाते अशा व्यक्तिके व्यवस्थापन कबड्डीसारख्या खेळात खेळाडू आणि संघनायक या दोहोंचे संबंध सुधारून त्यांना यशासाठी प्रशिक्षण देणे आवश्यक झाले आहे. कारण वेळेचे व्यवस्थापन, कामाचे व्यवस्थापन आणि जबाबदारीचे व्यवस्थापन या बाबी महत्वाच्या ठरतात. मनुष्यबळ व्यवस्थापकाची भूमिका बदलत आहे. त्याबाबत असे म्हटले आहे की, विशेषज्ञापासून प्रत्यक्ष क्षेत्रावर काम करणाऱ्या व्यक्तपर्यंत व्यवस्थापनाची कौशल्ये कशी बदलतात याचा विचार महत्वाचा ठरतो.²⁰ कबड्डीसारख्या खेळात संघनायक व विविध खेळाडू तसेच मार्गदर्शक, प्रशिक्षक यांच्यात सुसंवाद असेल तर असे क्षेत्रीय व्यवस्थापन चांगल्या प्रकारे सुधारू शकते.

या दृष्टीने चिंतन करताना या अभ्यासामध्ये क्रीडा समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन तसेच मनुष्यबळ विकास दृष्टीकोन या दोन तत्त्व सूत्रांचा आधार येथे घ्यावयाचा आहे व त्या आधारे नवे प्रमेय येथे विकसित करावयाचे आहेत. या अभ्यासातील सुप्त असे नवे प्रवाह त्यामुळे समोर आणता येतील.

२.४ संशोधनाची गृहीतके

कुठल्याही सामाजिक संशोधनामध्ये काही गृहीत कृत्ये सुनिश्चित करावी लागतात. गृहीत कृत्यांचे महत्त्व सांगताना डॉ. पी.व्ही. यंग म्हणतात, गृहीत कृत्ये म्हणजे ज्याच्या आधारे संशोधन कार्य करता येते, असे कार्यवाहक विचार होय.^{२१} अशी सूत्रे मांडून त्या दिशेने संशोधन कार्याची मांडणी करता येते. तसेच या बाबतीत प्रा. गुड व हॅट्स यांनी म्हटले आहे, गृहीतकृत्ये म्हणजे असे अनुमान की, जे तथ्ये निरीक्षणावर आधारलेले असून ज्यामुळे भावी संशोधन कार्याला चालना मिळते.^{२२} अशा प्रभावी व समर्पक गृहीतकृत्यांची निर्मितीही सुनिश्चित प्रमेयापर्यंत पोहोचण्यासाठी मार्गदर्शक ठरते. या अनुषंगाने काही सूत्रे मांडली असता विषय पुढे नेता येतो. या अभ्यासासाठी अशा सूत्रांचा विकास केलेला आहे. या संशोधनासाठी पुढील गृहीतकृत्ये निश्चित केली आहेत.

१. मराठवाड्यात राष्ट्रीय पातळीवर काही खेळाडू चमकले आहेत. त्यांच्या यशकथा इतरांना प्रेरक ठरू शकतात.
२. स्थानिक खेळाडूंना राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचण्यात अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते.
३. जागतिकीकरणानंतर जो स्पर्धेत टिकतो तोच भावी काळात यशस्वी ठरू शकतो.

४. कबड्डीसारख्या खेळात केवळ एका क्षेत्रात गुणवत्त असून चालत नाही तर राष्ट्रीय पातहीवर पाहेचण्यासाठी अष्टपैलू गुणांचा विकास करावा लागतो.
५. आंतरविद्यापीठ स्पर्धांच्या यशात पूर्वतयारी, नियोजन आणि आक्रमक चढाई हे गुण आवश्यक असतात.

२.५ वर्णनात्मक संशोधन आराखडा

जेव्हा अभ्यास विषयातील पैलू हे वर्णन करून स्पष्ट करता येतात तेव्हा हा आराखडा वापरला जातो. या अभ्यासाचे व्यवहार्य रूप त्यामुळे अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करता येईल. साहित्य, इतिहास व क्रीडा तसेच सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये वर्णनात्मक आराखडा वापरणे अत्यंत महत्त्वाचे व पूरक ठरते. त्यामुळे अनेक सुप्त पैलू उजेडात आणता येतात.

आधुनिक काळात सर्व ज्ञानांगे वर्णन प्रधान होत आहेत. त्या दृष्टीने वर्णनात्मक पद्धतीचे महत्त्व अनन्यसाधारण बनले आहे. शोध संकल्पनांच्या प्रारंभी अवस्थेत वर्णन पद्धतीस महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. वर्णनात्मक पद्धतीत विषयाचे घटक स्पष्ट नसल्याने या पृथक्करणाचा प्रश्न निर्माण झालेला नसतो. अशा वेळी

वर्णनाद्वारे शोधविषयाचे स्वरूप स्पष्ट करण्यास या पद्धतीचा वापर होतो. याशिवाय कोणत्याही शोधसंकल्पात जेव्हा शोध घ्यावयाचे कार्य संपते तेव्हा याविषयी वर्णन करणे महत्त्वाचे असते.

कोणत्याही शोधाचे उद्दिष्ट नवे सत्य प्रकाशात आणणे हे असते. नवीन माहिती, नवे ज्ञान, नवा सिद्धांत प्रस्थापित करणे यासंबंधी परस्पर जाणीव करून देणे, दृष्टीकोन मांडणे, नवी माहिती सादर करणे या संदर्भात महत्त्वाचे ठरतात.

“उपलब्ध असलेली माहिती, साधनसामग्री ही नेमकेपणाने शब्दांकित करणे म्हणजे वर्णन”^{२३} हे कार्य तसे सोपे नसते. या पद्धतीतील साधनसामग्री विविध प्रकारची असल्याने ती अनेकदा संख्यास्वरूप (quantitative) तर कधी गुणरूप (qualitative) असते. यासाठी निरनिराळे मार्ग आहेत. माहिती कशी मिळविली ती शोध सहायक कशी आहे हे वर्णन पद्धतीने साध्य केले जाते. हा अभ्यास करताना याच पद्धतीला अनुसरून माहिती जमविली आहे. वर्णनात्मक पद्धतीत साधनसामग्री, मिळविलेली माहिती बिनचुकपणे मांडली जाते तेव्हा संशोधनास सुरूवात होते. वर्णनात्मक संशोधन दिसावयास साधे पण अतिशय महत्त्वाचे आहे. विषयानुरूप या पद्धतीचे स्वरूप बदलते.

डॉ. दु. का. संत यांनी म्हटले आहे, “ वास्तविक वर्णनप्रधान पद्धती ही

एखाद्या प्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठीची अत्यंत सामान्य वा श्रेष्ठ यापैकी काहीही नाही. महत्त्वाची बाब म्हणजे एखादा दृष्टीकोन हा आपल्या विशिष्ट प्रकारच्या समस्येची सोडवणूक करू शकतो की नाही ही आहे”^{२४} कारण या संशोधनाचे फलित सांगताना माहिती कशी मिळविली हे सर्व या पद्धतीने सांगितले जाते. ज्या विषयाचे क्षेत्र व्यापक आहे त्या ठिकाणी ही वर्णनात्मक पद्धती विकसित झाली आहे.

डॉ. बी. सी. टंडन यांनी याविषयी मौलिक विवेचन विवेचन केले आहे ते असे

" Though in the descriptive studies emphasis is on the description of characteristics it does not mean that such studies are nearly fact gathering"²⁵ याचा अर्थ असा की, वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीत वा आराखड्यात वैशिष्ट्यांचे वर्णन करण्यावर भर देण्यात आला असला तरी याचा अर्थ केवळ तथ्य गोळा करणारी ही पद्धत नव्हे. याचाच अर्थ या आराखड्यात आपण केवळ तथ्य संकलन करीत नाही तर त्या तथ्याचे अर्थपूर्ण विश्लेषण करतो. त्या स्थितीचे संपूर्ण व सम्यक विवेचन करतो. आणि विविध घटकांतील कार्यकारण भाव स्पष्ट करत असतो.

प्रा. गुरुनाथ नाडगोंडे यांच्यामते, ‘अभ्यासविषयात आलेल्या व्यक्ती व समूह यांच्या विविध अंगांविषयीची सविस्तर माहिती घेऊन त्याचे वर्णन करणे हा वर्णनात्मक

संशोधन आराखड्याचा हेतू असतो.^{२६} वर्णनात्मक आराखडा वापरताना वैज्ञानिक पद्धतीने तथ्ये संकलित करावी लागतात. हे खरे आहे की, वैज्ञानिक वर्णनाचा आधार वास्तविक व विश्वसनीय तथ्ये होत.^{२७} अशा तथ्याच्या आकलनासाठी सुसंगत अशी साधनाची मांडणी करून त्या आधारे गतकालिन अभ्यास सामुग्रीवर प्रकाश टाकावा लागतो. या अभ्यासात आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभागाचे अध्ययन करावयाचे त्यासाठी वर्णनात्मक आराखडा कसा वापरावयाचा ते तेथे स्पष्ट करावयाचे आहे. संबंधित विषयांच्या तथ्याबाबत एक किंवा अधिक वैज्ञानिक पद्धती वापरून वास्तविक तथ्ये संकलित केली पाहिजेत.^{२८}

कबड्डीसारख्या खेळात आंतरविद्यापीठ पातळीवरील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा सहभाग अभ्यासताना वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरणे उचित ठरते. त्याची प्रामुख्याने तीन कारणे आहेत.

१. कबड्डी हा देशी खेळ आहे व तो जुना खेळ आहे.
२. कबड्डी खेळातील यश व अपयशाचे वर्णन केल्यास यशकथा समोर येऊ शकतात व त्या इतरांना प्रेरणा देऊ शकतात.
३. आंतरविद्यापीठ राष्ट्रीय स्तरावरील क्रीडा सहभाग हा संख्यात्मक व गुणात्मक पैलूंनी मोजला पाहिजे.

हे खरे आहे की, वैज्ञानिक वर्णनाचा आधार वास्तविक व विश्वसनीय तथ्ये होत. अशा तथ्याच्या आकलनासाठी सुसंगत अशी साधनाची मांडणी करून त्या आधारे गतकालिन इतिहासावर प्रकाश टाकता येतो. खेळामध्ये मागील संघाची कामगिरी व त्यांचा तपशील हा विविध सामुग्रीद्वारे उपलब्ध करून दिला जातो. त्याचे वर्णन करता येते. शारीरिक शिक्षण क्रीडा संशोधनात खेळाडूंच्या क्रीडा सपर्धेतील मालिक कामगिरीवर प्रकाश टाकावा लागतो. येथे आंतरविद्यापीठ पातळीवर पोहोचलेल्या १० कबड्डी खेळाडूंच्या मुलाखती घेऊन त्यांच्या यशाचे वर्णन करण्यात येईल. वर्णनात्मक आराखडा वापरताना साहित्याचे समालोचन तसेच नमुना निवड, मुलाखततंत्र, निरीक्षण आणि समालोचन या गोष्टी महत्त्वाच्या असतात. स्वतः संशोधक कबड्डी खेळाडू असल्यामुळे येथे सहभागी निरीक्षण तंत्राचा उपयोग करण्यात येईल, पण त्यामध्ये काळजीपूर्वक समतोल साधण्यात येईल. मराठवाड्यातील राष्ट्रीय खेळाडूंबाबत महारूद्र मंगनाळे यांनी मुलाखत स्वरूपात पुस्तक प्रकाशित केले आहे. त्यातील काही मुलाखतींचे पुनश्च वर्णन करून त्याआधारे नवा प्रकाश टाकण्यात येईल.

वर्णनात्मक आराखडा वापरताना तथ्यसंकलनाच्या पद्धतीवर भर दिला जातो. त्यामध्ये प्राथमिक व दुय्यम साधने वापरल जातात. तसेच अशा साधनांचा वापर करत असताना लेखीत, मौखिक तसेच प्रकाशित व अप्रकाशित साधने वापरावी

लागतात. अलिकडे काळानुरूप बदल होत आहेत. आकाशवाणी व स्थानिक चित्रवाणी माध्यमातील मुलाखती सुद्धा उपयोगी पडतात. संशोधनातील तथ्यांचे आकलन करताना पुढील तीन बाबींवर भर देण्यात येईल.

या प्रकारच्या प्रश्नांना त्यामुळे किंवा शोधमागील प्रश्न म्हटले जाते. असे प्रश्न संशोधक विचारपूर्वक विकसित करतात. त्यातून त्यांना वर्णनासाठी नवीन घटकाबाबत ज्ञानकण प्राप्त करता येतात.

१. राष्ट्रीय पातळीवर खेळाडूंना यश कोणत्या कारणामुळे मिळाले. हे घटक नवीन खेळाडूंना प्रेरणा देतील काय ?
२. राष्ट्रीय पातळीवर पोहोचताना येणाऱ्या अडचणी कोणत्या आहेत व त्यावर कशी मात करता येईल.
३. स्पर्धेच्या युगात टिकून राहणे व पुढे जाणे यासाठी कोणती पथ्ये पाळावी लागतात.
४. पूर्वीच्या संशोधकांनी कोणत्या चुका केल्या व त्या आता कशा प्रकारे दूर करता येतील.

ह्या समस्यांचा शोध घेऊन नवीन दृष्टीने निवडलेल्या शोध विषयाबाबत

येथे आकलन करण्यावर भर द्यावयाचा आहे. वर्णनात्मक आराखडा या संदर्भात समर्पक, उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरणार आहे. त्यादृष्टीने हा आराखडा येथे वापरावयाचा आहे.

वर्णनात्मक आराखडा वापरताना खालील पाच तत्त्वे मार्गदर्शक ठरतात.

१. अध्ययन विषयाची निवड करताना अशी काळजी घेतली पाहिजे की, त्या विषयाबाबत अभ्यासाची साधने उपलब्ध असली पाहिजेत.
२. ज्या तंत्राचा वापर करून संबंधित व आवश्यक तथ्ये गोळा करावयाची आहेत, त्या तंत्राची निवडही कौशल्याने व काळजीपूर्वक केली पाहिजे.^{२९}
३. निर्दोष वर्णनात्मक आराखडा करण्यासाठी संशोधकाने आपल्या संशोधनात आपले पूर्वग्रह, पक्षपातीपणा, गैरसमज इत्यादी दोषांचा प्रवेश होणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. अतिशयोक्ती टाळून संशोधकाने तटस्थ व वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनाचा अवलंब केला पाहिजे.^{३०}
४. विशिष्ट व आकर्षक तथ्यांच्या बाबतीतही संतुलित दृष्टिकोन ठेवला पाहिजे.^{३१}
५. वर्णनात्मक अध्ययने विस्तृत व पाल्हाळीक होण्याचा धोका असतो. त्यामुळे श्रम व वेळ अधिक खर्ची पडतो.^{३२} असे होऊ नये म्हणून या अभ्यासात अचूक संक्षिप्त व नेमके विश्लेषण करण्यावर भर दिला आहे.

वर्णनात्मक अभ्यासात समुहातून नमुना निवड करावी लागते. प्रत्यक्ष निरीक्षण हा वर्णनात्मक आराखड्यातील एक महत्त्वाचा घटक होय असे म्हटले जाते.^{३३}

२.६ पाच कसोट्या

वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापताना येथे वापरावयाच्या पाच कसोट्या पुढे दिल्या आहेत.

१. कबड्डी खेळाच्या स्पर्धेतील आंतरविद्यापीठ स्तर हा येथे प्रामुख्याने निवडला आहे.
२. खेळाडूंचा दर्जा, गुणवत्ता व त्यांच्या कौशल्यवृद्धीवर भर द्यावयाचा आहे.
३. कबड्डी खेळाडूंचे प्रशिक्षण व सराव हा एक महत्त्वाचा पैलू होय.
४. खेळाडूंचे यश वा अपयश हे सामाजिक पर्यावरणावर अवलंबून असते. असे वातावरण निर्माण करून देणाऱ्या घटकांचा विचार केला आहे.
५. क्रीडाविषयक गुणवत्तासंवर्धनाचा विचार करता मानव संसाधन विकास दृष्टीने विचार करावयाचा आहे.^{३४}

या सर्व प्रमुख कसोट्यांचा विकास करून त्याचे चिंतन घडविले आहे.

२.७ प्रमुख टप्पे

वर्णनात्मक संशोधन आराखडा हा एक महत्त्वाचा आराखडा होय. वर्णनात्मक

संशोधन आराखडा निर्दोष, शास्त्रशुद्ध व्हावा यासाठी सेल्टीझ, राईटसमन, कूंक यांनी पाच स्तरावर काळजी घेण्याची गुरूकिल्ली सांगितली आहे.

१. संशोधन उद्दिष्टे समजून घेणे (Formulating the objectives of study)
२. तथ्य संकलनाची पद्धत निश्चित करणे (Designing the method of data collection)
३. नमूना निवड (Section of sample)
४. तथ्य जमविणे व तपासणे (Collecting & checking data)
५. उत्तराचे विश्लेषण (Annalysis of result)³⁵

या पाच टप्प्यावर काळजी घेतल्यास आराखडा यशस्वी होऊ शकतो. या पंचसूत्रीचा वापर करून प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक आराखडा अत्यंत सावधपणे वापरला आहे. या सर्व टप्प्यांचा विचार करून येथे अध्ययनाची व संशोधनाची आखणी करताना पुढील पैलू विचारात घेतले आहेत.

१. कबड्डी हा राष्ट्रीय खेळ आहे. त्याचा दर्जा प्रथम विद्यापीठ स्तरावर सुधारला पाहिजे.
२. कबड्डीचे वैभव पुनश्च परतावे यासाठी करावयाचे नवे प्रयत्न हे मौलिक

स्वरूपाचे असले पाहिजेत.

३. या अध्ययनातील उपाय हे व्यवहार्य दृष्टीने अंमलबजावणी करण्यासाठी पूरक व उपयुक्त ठरतील यात शंका नाही.

२.८ कबड्डी संशोधनातील नवे प्रवाह

कबड्डी या खेळामध्ये शक्तीसामर्थ्याला विशेष महत्त्व आहे. कबड्डीला ऑलिम्पिक पातळीवर समाविष्ट करण्यात आल्यामुळे या खेळामध्ये शास्त्रीय आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन प्रामुख्याने विकसित केला जात आहे. नवीन सहस्रकात कबड्डीच्या संशोधनात कोणते महत्त्वाचे प्रवाह गतीमान आहेत याचा आढावा घेतला असता या संशोधनाला अधिक चांगली बैठक प्राप्त होऊ शकते. असे प्रमुख प्रवाह पुढीलप्रमाणे नमूद केले आहेत.

१. कबड्डी हा खेळ भारतीय युद्धा रचनेशी संबंधित आहे. भारतातील अनेक धर्मग्रंथांमध्ये कबड्डी खेळाचे संदर्भ सापडतात. महाभारत काळात यमुना नदीच्या काठावर श्रीकृष्ण आपले बंधू बलराम व अन्य सहकाऱ्यांसोबत कबड्डी खेळत असल्याचा संदर्भ मिळतो.^{३६} परंतु कबड्डी या खेळाकडे इतिहासाच्या पलीकडे जाऊन पाहिले असता असे दिसते की, प्राचीन काळात भारतातील आदिवासी समूह हे जंगलात टोळ्यांनी राहत असत.

त्यांना अनेक संकटाशी सामना करावा लागे. स्वतःचे रक्षण आणि इतरांपासून संरक्षण या दोन्हीसाठी कबड्डी हा खेळ उपयुक्त ठरला.^{३७} तसेच ग्रामीण भागातील लोकांना कोणत्याही साधनसामुग्रीशिवाय मनोरंजनास पोषक असा आणि शारीरिक क्षमता वाढविण्यास उपयुक्त असा खेळ म्हणून पाहिले जात असे.^{३८} छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मावळ प्रांतात स्वराज्याची उभारणी करताना आपल्या सहकाऱ्यांसमवेत हा खेळ संघटीत केला व त्यातून गनीमी काव्याचा विकास झाला.^{३९}

२. गनीमी, अमर व संजीवनी असे कबड्डी खेळाचे तीन प्रकार आहेत. १९७३ मध्ये नवीन नियमांचा विकास करून कबड्डी फेडरेशन ऑफ इंडियाने विकसित केलेल्या खेळ प्रकाराला राष्ट्रीय पद्धती असे म्हटले जाऊ लागले. तसेच सर्कल पद्धती ही दुसरी पद्धती त्यानंतर विकसित झाली.^{४०} १९५२ मध्ये नागपूर येथे प्रथम महिला कबड्डीचा विकास करण्यात आला. याचा अर्थ असा की, कबड्डीच्या प्रकारामध्ये काळानुरूप बदल झाले आहेत आणि हे बदल स्वीकारून कबड्डीने पाकिस्तान, बांगलादेश, ब्रह्मदेश, श्रीलंका याप्रमाणेच दक्षिण कोरीया, चीन, मलेशिया, नेपाळ, भुतान या देशातही कबड्डीने प्रवेश केला आहे व या खेळाला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे.^{४१} अशा प्रकारे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कबड्डीचा विकास झाल्यामुळे

नियमामध्ये शास्त्रीयता आली आहे.

३. दौलतराव शिंदे यांनी म्हटल्याप्रमाणे देशी खेळाच्या विकासात त्यांचा प्रभावी अभ्यासक्रम तयार करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. अशा नव्या अभ्यासक्रमांची गरज यासाठी आहे की, ज्ञान, कौशल्य आणि प्रशिक्षणास नवीन प्रशिक्षक पाहिजे. तसेच एक राष्ट्रीय खेळ म्हणून त्याची प्रतिष्ठा उंचाविण्यासाठी विविध तथ्यांचे, घटकांचे शास्त्रीय ज्ञान पुढे आणले पाहिजे.^{४२} शिंदे म्हणतात, नव्या अभ्यासक्रमाची निर्मिती करणे हे कबड्डीच्या विकासातील एक महत्त्वाचे पाऊल आहे.^{४३} असे अभ्यासक्रम प्रशिक्षणाचा दर्जा सुधारू शकतात.
४. कबड्डीसारख्या खेळात सामाजिक संघटनांची विशेष जबाबदारी असते. कारण या संघटना खेळास पोषक वातावरण तयार करतात. साधनसामुग्री, ध्येयवाद आणि विशिष्ट उद्देश ठेवून खेळाच्या विकासासाठी ज्या संस्था प्रयत्न करतात त्यांना क्रीडा संघटना असे म्हणतात.^{४४} कबड्डीच्या विकासात काम करणाऱ्या अशा अनेक संघटना असून, त्यापैकी काहींचा अभ्यास झाला व काहींचा अभ्यास व्हावयाचा आहे.
५. कबड्डीच्या खेळात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. नियमातही बदल झाले आहेत. कबड्डी हा खेळ शारीरिक क्षमता संवर्धनावर अवलंबून आहे.

आक्रमण, क्षेत्ररक्षण, चढाई या क्षेत्रासाठी कौशल्यविकास आणि पूरक व्यायाम आवश्यक असतात. सराव व प्रशिक्षणलाही विशेष महत्त्व अहो. ई. प्रसादराव म्हणतात, राज्य चाचणी स्पर्धेतून निवडलेल्या खेळाडूंसाठी साधारणतः एकवीस दिवसांचा प्रशिक्षण कार्यकाल असणे गरजेचे आहे.^{४५} अशा कार्यक्रमातून सराव शिबिर तसेच प्रशिक्षण अभ्यासक्रम, त्याचा कालावधी, अभ्यासक्रमाचे स्वरूप इत्यादी बाबींवर लक्ष दिले पाहिजे. सराव व प्रशिक्षण कसे असावे हा सुद्धा एक नव्या संशोधनाचा एक महत्त्वाचा प्रवाह होय.^{४६}

६. कबड्डी खेळात आक्रमणामध्ये प्रगत व प्रतिकात्मक युक्त्यांना महत्त्व असते. कधी कधी चवडा पकडत असताना निसटतो, कधी कधी मांडी किंवा पाय पकडताना तोही निसटू शकतो. पायावरील पकड घट्ट झाल्यानंतर सुद्धा निसटता येते. या अशा अनेक युक्त्या महत्त्वाच्या ठरतात. प्रसाद राव यांच्या मते, कबड्डी खेळातील या युक्त्या बौद्धिक चातुर्यावर आधारलेल्या असतात. चढाई करणाऱ्याने आपले सामर्थ्य लक्षात घेऊन युक्ती वापरली पाहिजे. एक युक्ती वापरणे कठीण गेल्यास दुसरी युक्ती वापरली पाहिजे.^{४७} या प्रकारच्या युक्त्यांबाबत सुद्धा संशोधन झालेले नाही.

७. कबड्डी या खेळामध्ये अष्टपैलू खेळाडूंचा विकास कसा करावयाचा हाही एक

संशोधनाचा विषय होय. क्षेत्ररक्षण आणि मुलभूत कौशल्ये ज्यांनी हस्तगत केली आहेत असाच खेळाडू अष्टपैलू होऊ शकतो. चढाईपटूंची कौशल्ये ही मुलभूत कौशल्ये आहेत,^{४८} असे श्रीपाल जर्दे म्हणतात. एखाद्या कबड्डी पटूस लागणारे जे गुण असतात. त्यापेक्षाही अधिक गुण संघनायकास असावे लागतात. संघनायकाबाबत श्रीपाल जर्दे म्हणतात, क्षेत्ररक्षणाबरोबरच अन्य कौशल्यातही अष्टपैलू खेळाडू अग्रेसर असतात.^{४९}

८. नियमांचा विकास आणि त्यांचे काटेकोर पालन या बाबी अधिकाऱ्याच्या कुशलतेवर अवलंबून असतात. अधिकारी किंवा पंच हेच या नियमांचे खरे पालक असतात. उत्कृष्ट खेळाडू हाच पुढे चालून चांगला अधिकारी होतो व प्रशिक्षकही होऊ शकतो. गुणलेखक, मुक्तपंच हे महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. नाणेफेक करणे आणि आरोग्य तपासणी करणे, वेळेची नोंद करणे, विजयी संघ घोषित करणे ही कामे मुख्य पंचाची असतात.^{५०} पंचांच्या भूमिकेबाबतही संशोधन करण्यास बराच वाव आहे.

२.९ संशोधनाच्या मर्यादा

तथांच्या संकलनानंतर त्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण केले जाते, पण या सांख्यिकीय विश्लेषणाला सुद्धा काही मर्यादा असतात.^{५१} अशा मर्यादांचे भान

ठेवून पुढील संशोधन पूर्ण करता येते. या संशोधनामध्ये पुढील प्रमुख मर्यादांचा निर्देश करता येईल.

१. हा अभ्यास कबड्डी ह्या राष्ट्रीय खेळावर लक्ष केंद्रित करणारा आहे.
२. हा अभ्यास मराठवाडा ह्या महाराष्ट्रातील एका प्रदेशापुरता निगडीत आहे.
३. या अभ्यासामध्ये केवळ आंतरविद्यापीठ स्तरावरील खेळाडूंच्या सहभागाचा विचार केला आहे.
४. या अभ्यासातील सर्वेक्षण हे आंतरविद्यापीठ स्तरावरील खेळाडूंच्या गुणात्मक सहभागाची चर्चा करणारे आहे.
५. कौशल्य विकास विकास आणि पूरक व्यायाम या दोन घटकांवर या अभ्यासामध्ये विशेष भर दिला आहे.

या प्रमुख मर्यादांचे भान ठेवून येथे संशोधनाची व्यूहरचना केली आहे.

२.९ समारोप

या प्रकरणामध्ये शारीरिक शिक्षण व क्रीडा संशोधनासाठी पोषक अशा संशोधन पद्धतीवर प्रकाश टाकला आहे. हा अभ्यास आंतरविद्यापीठ स्तरावर कबड्डी स्पर्धातील सहभागाचा शास्त्रीय व चिकित्सक अभ्यास करणारा आहे. यासाठी या संशोधनात वर्णनात्मक आराखडा वापरला आहे. कबड्डीसारख्या खेळात विद्यापीठ स्तरावरील

बलाढ्य संघ एकमेकांवर आक्रमण करतात. अशा वेळी त्यांच्या यशाचा, सराव प्रशिक्षाचा, कामगिरीचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णन करावे लागते आणि हे वर्णन ज्या प्रमुख घटकांच्या आधारे करावे लागते त्या घटकांचे विश्लेषण या प्रकरणात करण्यात आले आहे. वर्णनात्मक आराखड्यातील प्रमुख टप्पे येथे स्पष्ट केले आहेत. तसेच प्राथमिक व दुय्यम साधनाचे विश्लेषण करून त्यांचे महत्त्व सांगितले आहे. कबड्डी संशोधनातील नवे प्रवाह स्पष्ट करून पुढील अभ्यासाची दिशा नमूद केली आहे.

अशा प्रकारे या प्रकरणामध्ये प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा का व कसा वापरला त्यावर अधिक भर देण्यात आला आहे. प्रथम क्रीडा संशोधनातील कूट प्रश्न मांडण्यात आले. अभ्यासाचा नवा दृष्टीकोन स्पष्ट करण्यात आला. वर्णनात्मक आराखड्यामधील कसोट्या आणि टप्पे यावर प्रकाश टाकण्यात आला. पुढील संशोधनाच्या मर्यादाही स्पष्ट करण्यात आल्या. पुढील प्रकरणात प्रकाशित साहित्याच्या समालोचनावर प्रकाश टाकावयाचा आहे.

संदर्भसूची

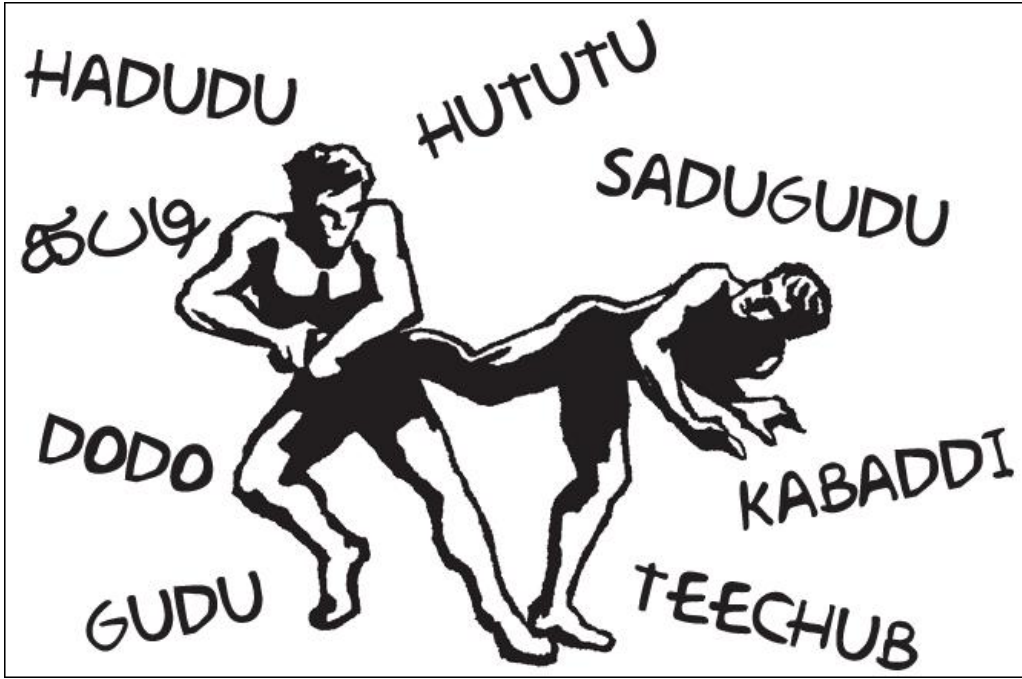
१. प्रा. घाटोळे रा. ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे व पद्धती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००८-०९, पृ. १७
२. कित्ता, पृ. १७
३. कित्ता, पृ. १७
४. Kulkarni Bhujangrao, Development of Marathwada : A Perspective, Swami Ramanand Teerth Research Institute, Aurangabad, 1999, p. 132
५. Ibid, p. 135
६. Ibid, p. 141
७. प्रसादराव ई., शिंदे दौलतराव व भेंडीगीरी रमेश, आधुनिक व शास्त्रीय कबड्डी प्रशिक्षण, ताराराणी स्पोर्ट्स क्लब, कोल्हापूर, पृ. ९
८. कित्ता, पृ. १५
९. कित्ता, पृ. १५
१०. जर्द श्रीपाल व पाटील विजय, कबड्डी, अंबा प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. ३१
११. Deshmukh Pradeep & Shiledar Pravin, Research Methodology in Physical Education, Nirmal Prakashan Nanded, 2007, p. 7
१२. Ibid, p. 9
१३. Ibid, p. 11
१४. कंवर रमेश चंद, कबड्डी, अमीत ब्रदर्स पब्लिकेशन्स, नागपूर, २००४, पृ. १४
१५. कित्ता, पृ. २०
१६. Chu Donald, Dimensions of Sports Studies, John Willey and Sons, New York, 1982, p. 123.
१७. Ibid, p. 124
१८. Ibid, p. 124
१९. Lain Henderson, Human Resource Management, Universities Press Pvt. Ltd. Hyderabad, 2009, pg. 2
२०. Ibid, p. 3
२१. डॉ. संत दु. का., शोध विज्ञानकोश-साधन संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशक पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन, सदाशिवपेठ पुणे, प्रथम आवृत्ती-१९८५, पृष्ठ-२३४

२२. कित्ता, पृष्ठ-२३४
23. Kothari B. L., Research Methodology, Tools & Techniques, ABD Publishers, Jaipur, p. 87
२४. नाडगोंडे गुरुनाथ, सामाजिक संशोधन पद्धती, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९९, पृष्ठ-६७
२५. घाटोळे रा. ना., उपरोक्त, पृ.५९
२६. कित्ता, पृ. ५९.
२७. कित्ता, पृ. ५९.
२८. भांडारकर पु. ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ आणि वसंत पिंपळापुरे, विद्या बुक्स, औरंगाबाद-१९९९, पृ. १२८
२९. कित्ता, पृ. १२९
३०. कित्ता, पृ. १२९
३१. पाटील वा. भा., संशोधन पद्धती, मंगेश प्रकाशन, नागपूर. १९९८, पृष्ठ. २५.
३३. कित्ता, पृष्ठ १०४.
३४. Young P. V., Scientific Social Surveys and Research, Printice-Hall, New Delhi, 1973, . 203
35. Goode William & Hatt Paul, Methods in Social Research, McGraw Hill Book Co. London, 1952. p. 136
३६. कंवर रमेश चंद, उपरोक्त, पृ. १
३७. कित्ता, पृ. १
३८. कित्ता, पृ. १
३९. पांडेय लक्ष्मीकांत, भारतीय खेलों की मीमांसा, मेट्रोपॉलिटिन बुक कं., १९८२, पृ. ५८
४०. कंवर रमेश चंद, उपरोक्त, पृ. ३
४१. कित्ता, पृ. ३
४२. Shinde Daulatrao, Kabaddi Syllabus, Maharashtra Kabaddi Association, Mumbai, Opcit, p. 3
43. Ibid, p. 4
44. Ibid, p. 9
४५. प्रसादराव ई., शिंदे दौलतराव व भेंडीगीरी रमेश, उपरोक्त, पृ. १४२

४६. कित्ता, पृ. १४२
४७. कित्ता, पृ. ८४
४८. जर्द श्रीपाल व पाटील विजय, उपरोक्त, पृ. ३३
४९. कित्ता, पृ. ४३
५०. चन्ने विश्वनाथ गोपाळराव, कबड्डी, लाखे प्रकशन, नागपूर, पृ. ४०
५१. घाटोळे रा. ना., उपरोक्त, पृ.१२६

३

प्रकाशित साहित्याचे समालोचन

प्रकरण - ३
प्रकाशित साहित्याचे समालोचन

- ३.१ प्रस्तावना
 - ३.२ साहित्य समालोचनाचे महत्त्व
 - ३.३ साहित्य वर्गीकरण
 - ३.४ आंतरराष्ट्रीय साहित्य
 - ३.५ राष्ट्रीय साहित्य
 - ३.६ प्रादेशिक व स्थानिक साहित्य
 - ३.७ पूर्व संशोधनाच्या मर्यादा
 - ३.८ समारोप
- संदर्भसूची

प्रकरण - ३

प्रकाशित साहित्याचे समालोचन

३.१ प्रस्तावना

आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग अभ्यासताना वर्तमान संदर्भात अभ्यासविषयाकडे कसे पाहावयाचे त्यादृष्टीने या प्रकरणात साहित्य समालोचनावर भर दिला आहे. सामाजिक संशोधनात गतकालीन पूर्वसुरींनी केलेल्या अध्ययनाला विशेष महत्त्व असते. त्यातून आपणास संशोधन समस्येकडे नव्या दृष्टीने पाहता येते. प्रदीप देशमुख यांच्या मते, प्रगत माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे संशोधनास अनेक लाभ होत आहेत. कोणत्या आराखड्यानुसार सांख्यिकी तथ्यांचे संकलन कसे करावे हे त्या त्या आराखड्यावर अवलंबून असते.^१ येथे वर्णनात्मक संशोधन आराखडा वापरल्यामुळे साहित्य समालोचनाला विशेष महत्त्व आहे. तथ्यांचे संकलन करताना माहितीच्या वापराला महत्त्व असते. कोणत्याही संशोधनात तथ्य संकलित करावयाचे असतात किंवा अनेक सापेक्ष माध्यमातून माहिती मिळवावी लागते.^२ अशी तथ्ये संकलित करण्यासाठी

प्रकाशित साधनांचा उपयोग करावा लागतो. प्रकाशित साहित्य हे दुय्यम साधनांमध्ये मोडते.^३ या पार्श्वभूमीवर या प्रकरणात प्रकाशित साहित्याचा आढवा घ्यावयाचा आहे.

खरे तर शारीरिक शिक्षण क्रीडा विषयाच्या शास्त्रीय अभ्यासामध्ये आजवर जी अध्ययने झाली आहेत ती मर्यादित, तात्विक स्वरूपाची आहेत. प्रस्तुत संशोधन हे मात्र व्यवहार्य दृष्टीने केलेले आहे. या अभ्यासामधील प्रवाह समजावून घेण्यासाठी हा अभ्यास खरोखर फलदायी ठरणार आहे. त्यामुळे शोध समस्येचा उलगडा करताना अभ्यासकांनी मांडलेले दृष्टीकोन समजावून घेणे उपयुक्त ठरू शकेल. जे. डब्ल्यू वेस्ट यांच्या मते, संशोधन म्हणजे वैज्ञानिक पद्धती प्रत्यक्ष कार्यान्वित करण्याची सुव्यवस्थित व नियमबद्ध अभ्यासण्याची प्रक्रिया होय.^४ ही प्रक्रिया या संशोधनात वापरावयाची आहे. कोणतेही संशोधन हे दोन प्रकारचे असते. तात्विक व व्यावहारिक. डॉ. अनंत जोशी म्हणतात, मूलभूत संशोधनाचा हेतू नविन ज्ञानाची निर्मिती करणे. या संशोधनातून निघालेले निष्कर्ष हे जगन्मान्य असतात. उदाहरणार्थ, माणूस कसा शिकतो याबाबत संशोधन मानसशास्त्रज्ञ करित असतानाच त्यातून अध्ययनाच्या उपपत्ती मांडल्या गेल्या. हे मूलभूत स्वरूपाचे संशोधन होय.^५ मूलभूत संशोधन हे ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावणारे असते. आणि त्यामध्ये काही मुलगामी कल्पनांचा शोध घेतला जातो. तर व्यवहार्य संशोधन हे

समस्येबाबत प्रत्यक्षात कृती करण्यासाठी उपयुक्त ठरत असते.

प्रस्तुत संशोधन हे व्यवहार्य संशोधन आहे. त्याचा उपयोग समाजहितासाठी करावयाचा आहे. त्यामुळे या संशोधनासाठी उपयोजित संशोधनाची तत्त्वे लागू पडतात. उपयोजित संशोधनाचे सूत्र सांगताना डॉ. जोशी म्हणतात, उपयोजित संशोधनाचा हेतू वर्तमानकाळाची असमाधानकारक परिस्थिती बदलण्याचा असतो. या संशोधनातून मिळालेले निष्कर्ष दैनंदिन व्यवहारात उपयुक्त ठरतात.^६ या अभ्यासामध्ये आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभागाचे मूल्यमापन करून तो सुधारण्यासाठी काही उपाय सूचित करावयाचे आहेत. त्यामुळे हे संशोधनत उपयोजित व व्यवहार्य स्वरूपाचे संशोधन आहे.

प्रकाशित साहित्याचा आढावा घेतला असता मागील संशोधन कार्यामधील दोष दूर करता येतात आणि शोध समस्या नव्या दृष्टीने अभ्यासता येते. अशा प्रयत्नांचे महत्त्व सांगताना प्रा. पु. ल. भांडारकर म्हणतात, संशोधनकर्त्याने निवडलेल्या विषयक्षेत्राशी संबंधित साहित्याचे वाचन व मनन हा सामाजिक संशोधनातील एक महत्त्वाचा भाग होय.^७ साहित्य समालोचनातील अभ्यासविषयाकडे पाहण्यासाठी नवी दृष्टी विकसित होते. त्यामुळे गतकाळातील संशोधकांनी ज्या चुका केल्या होत्या त्या टाळून शोध समस्येबाबत एक नवा दृष्टीकोन समोर ठेऊन तथ्यांचे संकलन, विश्लेषण आणि अन्वेषण करणे शक्य होते. ही

प्रक्रिया एक निरंतर चालणारी ज्ञानप्रक्रिया असते. भांडारकर यांच्या मते, संशोधनकर्त्याने प्रथमतः अभ्यास विषयाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षतः संबंधित साहित्य वाचून काढावे. असे वाचन करित असताना त्या साहित्याच्या आधारे काही गृहीतकृत्ये मांडता येण्यासारखी आहेत काय याकडे त्याने सतत लक्ष ठेवावे.^८ या अभ्यासामध्ये सुद्धा कबड्डी या खेळाच्या संदर्भात साहित्याचे वाचन करून त्याबाबत गृहीतके ठरविण्यासाठी त्या दृष्टीने नव्याने मांडणी करावयाची आहे. भांडारकर पुढे म्हणतात, सरकारी व गैरसरकारी संघटनांकडून त्या संघटनांशी संबंधित असणाऱ्या विषयावर झालेल्या संशोधनाचे संक्षिप्त अहवाल प्रसिद्ध होत असतात.^९ अशा अहवालांचा उपयोग करून पूरक माहिती संकलित करता येते.

संधू व सिंग यांनी या संदर्भात म्हटले आहे की, Research is an important pre-requisite for a dynamic social order. Society has marched on to its present form with the help of constant research and investigation.¹⁰ गतीमान समाजाच्या विकासासाठी संशोधन ही एक मुलभूत बाब होय. मानवी समाज आजच्या प्रगत अवस्थेस पोहोचला आहे. तो सततच्या संशोधन कार्यामुळे याचा अर्थ असा की, साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे ही मानवी प्रगती कोणकोणत्या टप्प्यावर व कशी झाली आहे याचे अनुमान काढता

येते. कोणत्याही प्रकारचे संशोधन असो, ते सामाजिक प्रक्रियेशी निगडीत असते. ज्ञानाचा प्रसार हा विशेषीकरणाशी निगडीत असतो. त्यामुळेच विविध ज्ञानशाखांचा व अध्ययन अध्यापन प्रणालीचा त्यातून विकास झाला आहे.^{११} शारीरिक शिक्षण ही सुद्धा अशीच एक सुविकसित ज्ञानशाखा बनली आहे.

साहित्य समालोचनाचे स्वरूप व त्याचे महत्त्व लक्षात घेता असे दिसते की, वर्तमान युगामध्ये शारीरिक शिक्षण क्रीडा विषयातील या सर्व पैलूंचे आकलन करताना समाजशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय तसेच तात्विक व व्यवहारिक अशा अनेक दृष्टीने विचार केला जात आहे. या अभ्यासाला नव्या जगामध्ये अधिक महत्त्व आहे. कारण शारीरिक शिक्षण हे वैद्यकीय शिक्षणाइतकेच महत्त्वाचे बनले आहे. स्वास्थ्य व तंदुरुस्तीसाठीच्या संदर्भात हा अभ्यास महत्त्वाचा ठरणार आहे.

३.२ साहित्य समालोचनाचे महत्त्व

शारीरिक शिक्षणासारख्या आंतरविद्याशाखीय संशोधनामध्ये प्रकाशित साहित्य सर्वेक्षणाला विशेष महत्त्व आहे. त्यांची महती पुढील पैलूंनी स्पष्ट करता येते. प्रकाशित साहित्याच्या अभ्यासातून आपणास अनेक नवे प्रवाह लक्षात येतात. हेरिंग यांच्या मते, The obvious function of research to add new knowledge to the existing store, but its power for cleansing

our minds of cliches and removing the rubbish of inapplicable theory is equally notable.¹² संशोधन म्हणजे ज्ञानात भर टाकणे होय, परंतु या प्रक्रियेत काहीवेळा गैरलागू कालबाह्य तथ्ये बाजूला टाकून योग्य माहिती कशी संकलित करावी हेही लक्षणीय ठरते. संकलन आणि विश्लेषणाची ही प्रक्रिया कशी घडते हे सांगातना हेरिंग पुढे म्हणतात, Scientific research is a cumulative process... it is also a rejective process, especially in the social sciences.... Understanding can be not only by gains in knowledge but also by discarding outworn assumptions.¹³ शास्त्रीय संशोधन ही एक एकसंघ प्रक्रिया असते. त्यामध्ये ज्ञानप्राप्तीबरोबरच अज्ञानमूलक बाबी कशा दूर करावयाच्या याचाही विचार करावा लागतो. त्यातून सत्यशोधन करणे अधिक सोपे जाते. साहित्य समालोचनामुळे या बाबी अधिक चांगल्या प्रकारे घडतात.

पी. व्ही. यंग यांच्या मते, Social research brings forth new social relations, resolves ambiguities and enhances comprehension of social inter-actions.¹⁴ सामाजिक संशोधन हे तीन प्रकारे वरदान ठरते. एक म्हणजे सामाजिक संबंधाचे नव्याने आकलन करता येते तसेच अस्पष्ट अशा कल्पनांना मूर्त रूप देता येते आणि सामाजिक आंतरक्रियांबाबत

सुक्ष्म ज्ञानात भर टाकता येते. कबड्डी या खेळाच्या अभ्यासाबाबत सुद्धा येथे अशी भर टाकावयाची आहे.

प्राकशित साहित्याचे समालोचन केले असता अनेक लाभ होतात. पी. बी. राठोड म्हणतात, Knowledge is growing rapidly. It gets doubled in a very short span of time. Scholars, researchers, and writers go on adding knowledge through their studies and writings.¹⁵ वर्तमानयुगात ज्ञान हे वेगाने वाढत आहे. त्यात दुपटीने वाढ होत आहे. विद्वान संशोधक हे ग्रंथलेखन करून शोध निबंध लिहून ज्ञानात नव्याने भर टाकत असतात. परंतु अभ्यास विषयाबाबत कोणते ज्ञान नव्याने समोर आले आहे हेही लक्षात घेण्यासारखे आहे. विकसित आणि विकसनशील देशात सातत्याने संशोधनात भर पडताना दिसते.¹⁶ संशोधकाला साहित्य समालोचनातून अद्ययावत ठेवता येते व आपल्या विषयातील ज्ञान अग्रेसर बनविता येते.¹⁷ या पार्श्वभूमीवर शारीरिक शिक्षण व क्रीडा संशोधनात साहित्य समालोचनाचे पुढील लाभ लक्षात घेतले पाहिजेत.

१. साहित्य समालोचन हे उपलब्ध सामुग्रीचा चिकित्सक दृष्टीने शोध घेण्यासाठी उपयुक्त पडते.
२. असे अध्ययन करून शोधाला नवी दृष्टी देता येते.

३. अभ्यास विषयातील अज्ञात कंगोरे शोधता येतात.
४. नवनवीन पैलूंनी उपेक्षित पैलूंवर प्रकाश टाकता येतो.
५. मागील शोधाच्या मर्यादा लक्षात घेऊन नवी लक्ष्ये ठरविता येतात.

या सर्व पैलूंचा विचार करताना प्रकाशित साहित्याच्या समालोचनास विशेष महत्त्व आहे. त्यामुळे अभ्यासाच्या विषयाबाबत आपणास विविध ज्ञानशाखेमध्ये मांडण्यात आलेले दृष्टीकोन लक्षात घेता येतात व त्या आधारे नवी सूत्रे मांडता येतात. हे सर्व संशोधनकार्य एका नव्या दिशेने वाटचाल करण्यास फलदायी ठरते. त्याचे हे सर्व लाभ या संशोधनामध्ये विचारात घेऊन येथे अभ्यास विषयावर नवा प्रकाश टाकला आहे.

सामाजिक संशोधनात तथ्यांचे विश्लेषण करण्यावर भर दिला जातो. स्लेसिंजर व स्टिव्हनसन यांच्या मते, Social research rise to extend, correct or verify knowledge, whether that knowledge aids in the construction of a theory or in the practice of an art.¹⁸ ज्ञान तपासणे व त्याची अचूकता शोधणे, तत्त्व किंवा व्यवहारात ते ज्ञान किती व कोणती नवी भर टाकते, त्यातून सिद्धांत किंवा कलेत कोणते नवीन आयाम समोर येतात या बाबीला महत्त्व असते.

प्रकाशित साहित्याचे समालोचन हे क्रीडा व शारीरिक शिक्षण या ज्ञानशाखेमध्ये खालील तीन पैलूंनी महत्त्वाचे ठरतात.

१. शारीरिक शिक्षणातील अध्ययने ही जागतिकीकरणानंतर वैश्विक पातळीवर नवे महत्त्व घेऊन प्रकट होत आहेत.
२. राष्ट्रीय पातळीवर अनेक नवीन पैलूंनी प्रकाश टाकला जात आहे.
३. स्थानिक व प्रादेशिक अध्ययने ही मर्यादित स्वरूपात आखली जातात. त्यामुळे ती महत्त्वाची ठरतात.

३.३ साहित्याचे वर्गीकरण

प्रकाशित साहित्य हे विपूल असते राठोड यांच्या मते, साहित्यात ग्रंथ, कोश, वार्षिक अहवाल, पाठ्यपुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, शोधपत्रिका इत्यादींचा समावेश होतो.^{१९} संशोधन साहित्याच्या शोधाची व वर्गीकरणाची एक शास्त्रीय पद्धती आहे.^{२०} अशा पद्धतीचा उपयोग करून साहित्य संकलित करावे लागते. साहित्याचे समालोचन करताना नियोजित प्रयत्नाला महत्त्व असते. कारण अश नियोजित प्रयत्नांमुळे वेळ व साधनसामुग्रीची बचत होते.^{२१}

साहित्याचे वर्गीकरण करण्याचा हेतू हा असतो की, उपलब्ध साहित्याचे शास्त्रीय अध्ययन करता यावे आणि अभ्यासाच्या विषयाकडे पाहताना काही मौलिक अध्ययने

लक्षात घेऊन नवे प्रवाह कोणते आहेत ते मांडता येते. प्रा. रा. ना. घाटाळे म्हणतात, संबंधित साहित्याचे समालोचन ही पहिली आवश्यक अट होय. कारण त्याशिवाय विषयाला लागणारे पूर्वज्ञान प्राप्त होत नाही.^{२२} पूर्व ज्ञानाच्या प्राप्तीमुळे मागील संशोधकांनी केलेल्या प्रयत्नातील अपुरेपणा लक्षात येतो. या सर्व अध्ययनाचे आकलन करताना नवनवीन ग्रंथ, पत्रिका तसेच संकेतस्थळांचेही विवेचन करता येते. साहित्याचे वर्गीकरण करताना भविष्यकालीन अध्ययनास सुस्पष्ट दिशा देणे शक्य होते.

वर्गीकरणासाठी आवश्यक एखाद्या विषयाबाबत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष असे दुहेरी स्वरूपाचे साहित्य उपलब्ध असते. या साहित्याची विविधता आणि तेवढीच उपलब्धता पाहता अशा सर्व सामुग्रीचे वर्गीकरण करून संगतवार मांडणी करावी लागते. प्रा. रा. ना. घाटाळे म्हणता, अशा प्रारंभीक ज्ञानाशिवाय किंवा सैद्धांतिक आलनाशिवाय शोधकार्य करणे म्हणजे अंधारात चाचपडणे होय.^{२३} या सर्व अडणींतून वाटचाल करण्यासाठी प्रकाशित साहित्य एखाद्या दिव्याप्रमाणे प्रकाशाची नवी वाट दाखवते.

कुठल्याही अभ्यासामध्ये मागील संशोधनकर्त्यांचे साहित्य संपूर्णपणे अभ्यासता येत नाही. त्यामुळे निवडक अभ्यासावर भर देऊन मांडणी करावी लागते. अशाप्रकारच्या शास्त्रीय वर्गीकरणामुळे पुढील तीन लाभ होतात.

१. अभ्यास विषयातील समग्र सामुग्रीपैकी महत्त्वाच्या घटकांची निवड करून पुनरावृत्ती टाळता येते.
२. महत्त्वाचे पैलू उजेडात आणून जुन्या कालबाह्य कल्पनांचा त्याग करणे शक्य होते.
३. साहित्य समालोचनातून एक नवा अर्थ समोर येतो व तो अभ्यास विषयाच्या उपेक्षितिल पैलूंचा शोध घेण्यासाठी पूरक ठरते.

या प्रमुख करणांचा विचार करता असे वर्गीकरण हे निश्चित फलदायी ठरते. राठोड यांच्या मते, प्रकाशित साहित्य दुय्यम स्रोत मानले जाते. कारण त्यातील माहिती ही जुनी असते व ती अगोदर ज्ञात असते.^{२४} असे असले तरी ही ज्ञात माहिती कोठे व कशी उपलब्ध आहे याचा आढावा घ्यावा लागतो. त्यामून शोधाचा पुढील मार्ग अधिक सुलभ होईल. या पार्श्वभूमीवर प्रकाशित साहित्याचे वर्गीकरण करताना खालील बाबींचा क्रम लक्षात घेऊन येथे अभ्यास विषयाबाबत शास्त्रीयपणे विवेचन करावयाचे आहे. साहित्याचे चार घटकांत वर्गीकरण करून त्या आधारे भाष्य केल्यामुळे अभ्यास विषयाचा उलगडा योग्य प्रकारे करणे शक्य झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रथम जागतिक पातळीवर प्रकाशित साहित्याचा आढावा घेणे व त्यातील काही नमुने सादर करणे उचित ठरेल. त्यापैकी काही प्रमुख ग्रंथ व कोशांचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेतला आहे.

३.४ आंतरराष्ट्रीय साहित्य

आंतरराष्ट्रीय कोश, ग्रंथ तसेच विविध संपादीत ग्रंथ यामधील सामुग्रीचा या घटकांमध्ये विचार केला आहे.

१. **डोनाल्ड च्यू** हे डायमॅशन ऑफ स्पोर्ट्स स्टडीज या ग्रंथात खेळातील कामगिरी व सहभाग याबाबत म्हणतात, खेळाडूंचे वर्तन व त्यांच्या सामाजिक सहभागाबाबत अभ्यास करण्यासाठी क्रीडा समाजशास्त्र ही एक नवी ज्ञानशाखा उदयास आली आहे व या ज्ञानशाखेच्या अभ्यासातून खेळातील सामाजिक सहभागाचे मूल्यमापन करता येते.^{२५} कबड्डी या खेळाच्या अभ्यासात हे अध्ययन उपयुक्त ठरते.
२. **जॉन्सन बार्जेस** यांच्या डायमंड क्रिडा ज्ञानकोशात कबड्डी या खेळावर एक स्वतंत्र प्रकरण दिले आहे. यामध्ये कबड्डीच इतिहास, क्रीडांगण, संज्ञा, मैदानाची पूर्वतयारी, कबड्डीचे नियम, खेळाडूंची संख्या, मुलभूत कौशल्ये, मुलभूत तत्त्वे, खेळातील विविध पद्धती, नियमांत वारंवार झालेले बदल, त्यांचे स्पष्टीकरण, पंचाचे कार्य, इशारे, खेळाचा आरंभ व शेवट इत्यादीचा तपशील दिला आहे. तसेच शंका समाधान म्हणून काही प्रश्नोत्तरे दिली आहेत. महाराष्ट्राचे योगदान आणि कबड्डीची यशोगाथा हा तपशीलही महत्त्वाचा आहे. ते म्हणतात, एक भारतीय सांघिक खेळ, हुतूतू या नावानेही हा खेळ

प्रसिद्ध आहे. महाराष्ट्रात या खेळाबद्दल विशेष आवड आहे. संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगात या खेळाचा उल्लेख हमामा, हुंबरी, हुतुतू अशा नावांनी केलेला सापडतो.^{२६} या कोशात पुढे असे म्हटले आहे की, ग्रामीण भागात रुजलेला कबड्डी खेळ बुसान स्पर्धेतही खेळविला गेल्याने आता हा क्रीडा प्रकार एकशियाडचा एक भागच बनला. बुसानमध्ये आधुनिक कबड्डीचा जन्म झाला. मातीवरील कबड्डी खेळविण्यात अडचण येईल असे कारण दाखवून कोरियात मॅटवर कबड्डीचे सामने रंगले. 'आमचा खेळ आणि आम्हीच विजेते हे भारताने बुसान एशियाड नगरीतही जगाला दाखवून दिले.^{२७} अशा प्रकारे या कोशातील ही माहिती उपयुक्त आहे.

३. **वॉल्टर ग्रिने** यांचा इंट्रॉडक्शन टू हेल्थ एज्युकेशन हा ग्रंथ असून या ग्रंथामध्ये आरंभबिंदू या पहिल्या भागात आरोग्य ही संकल्पना स्पष्ट केली आहे व आरोग्य शिक्षणाचे विविध पैलू दिले आहेत. दुसऱ्या भागात आरोग्याचा प्रसार कसा होतो ते सांगितले आहे. त्यामध्ये पर्यावरणविषयक घटक, आरोग्याची काळजी, सार्वजनिक आरोग्य, वैयक्तिक वर्तन व आरोग्य यावर प्रकाश टाकला आहे. तिसऱ्या भागात लोकांचे वर्तनविषयक घटक सांगितले आहेत. त्यामध्ये आरोग्य शिक्षणातील वर्तन पैलू, अंतर्गत घटक, सामाजिक शिक्षणाचे घटक, सामाजिक परिवर्तन व आरोग्य हे पैलू मांडले

आहेत. ग्रंथाच्या चौथ्या भागात आरोग्य प्रक्रिया व व्यवहार यावर भर दिला आहे. त्यात नियोजन, अंमलबजावणी, प्रशासन, प्रत्यक्ष आरोग्य सेवांचा विस्तार, आरोग्य कार्यक्रमाचे मूल्यमापन यावर भर दिला आहे. पुढील भागात विविध क्षेत्रातील आरोग्यसेवांची माहिती दिली आहे. त्यात सार्वजनिक शाळा, व्यवसाय उद्योग, दवाखाने यांचा समावेश आहे. सहाव्या भागात नव्या समस्या हा घटक चर्चिला आहे. त्यामध्ये व्यावसायिक आरोग्य, त्यापुढील समस्या व भविष्यकालीन आव्हाने यावर भर दिला आहे. शेवटच्या प्रकरणात त्यांनी म्हटले आहे की, The members of any occupation or professional field are well advised to keep an eye on the future as well as the present. Good decisions about the management of a program or one's personal career usually involve some prediction, estimate or best guess as to the usually course of events.²⁸ एखाद्या व्यवसायातील लोकांनी वर्तमानाप्रमाणेच भविष्यावर सुद्धा नजर ठेवावी लागते. योग्य निर्णय हे वैयक्तिक व संस्थात्मक पातळीवर सुद्धा पुढे वाटचाल करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. कबड्डी या खेळाच्या बाबतीत सुद्धा हे आकलन लागू पडते. कबड्डीच्या भावी विकासासाठी

सुदृढता व आरोग्य हे घटक महत्त्वाचे असल्यामुळे या ग्रंथाचाही येथे चांगला उपयोग शक्य झाला आहे.

४. ऑलिम्पिकच्या संकेतस्थळावर 'नॅशनल कबड्डी रूल्स' या पुस्तकाची प्रत दिली आहे. त्यामध्ये सर्वच नियमांचा समावेश करण्यात आला आहे. ही पुस्तिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. या पुस्तिकेत शेवटी असे म्हटले आहे की, **The out and revival rule shall not be applicable. Only points scored shall be counted.**²⁹ अशा प्रकारचे नियम तयार करण्यात आले असून, त्यांना आंतरराष्ट्रीय महत्त्व आहे.

५. **ई. प्रसाद राव आणि दौलराव शिंदे** यांनी मॉडर्न सायंटिफिक मेथडस ऑफ कबड्डी ट्रेनिंग हा मूळ ग्रंथ इंग्रजित लिहिला असून, त्याचे मराठी भाषांतर प्रकाशित झाले आहे. या ग्रंथामध्ये पहिल्या भागात सर्वसाधारण विषय दिला असून, त्यामध्ये खेळ व खेळाची वाढ, क्रीडांगण, स्पर्धा, नियमावली, शारीरिक क्षमता प्रशिक्षण यांचा समावेश आहे. दुसऱ्या भागात आक्रमकता यात कबड्डी म्हणजे काय, खेळाडूचे व्यक्तिमत्व, चढाईतील पददालित्य व कवायती प्रशिक्षण, मुलभूत आक्रमण कौशल्य, प्रगत व प्रतिकात्मक युक्ती हे वेगवेगळे घटक दिले आहेत. क्षेत्ररक्षण हा या ग्रंथाचा तिसरा भाग असून, त्यामध्ये क्षेत्ररक्षणाची मुलभूत स्थिती व कार्य, क्षेत्ररक्षणाचे

कौशल्य, प्रगत कौशल्ये यांचा समावेश आहे. चौथ्या भागामध्ये आधुनिक तंत्रांचा समावेश केला आहे. त्यात प्रशिक्षण सांख्यिकी, खेळाडूंची निवड, राज्य संघासाठी प्रशिक्षण हे घटक दिले आहेत. सहाव्या भागात शंका समाधानासाठी काही प्रश्नांचा समावेश केला आहे. हा ग्रंथ या संशोधनासाठी अत्यंत उपयुक्त असा आहे. या ग्रंथाच्या शेवटी प्रसादराव लिहितात, कबड्डीच्या प्रगतीबरोबर जुने नियम बदलून नवे नियम तयार करण्यात आले आहेत, परंतु परिस्थिती भिन्न असल्यामुळे जुने नियम कालबाह्य ठरतात व नवीन नियम विचारात घ्यावे लागतात.^{३०} हे सूत्र या संशोधनातही विचारात घेतले आहे.

या सर्व आंतरराष्ट्रीय सामुग्रीच्या अभ्यासावरून असे दिसते की, या प्रकारच्या अभ्यासास भरपूर वाव आहे.

३.५ राष्ट्रीय साहित्य

संबंध देशात विविध विषयांवर संशोधक ज्ञाननिर्मिती करतात. शारीरिक शिक्षणही त्यास अपवाद नाही. भारतीय संशोधकांनी राष्ट्रीय पातळीवर या विषयाकडे कसे पाहिले आहे, त्याचा आढावा या घटकांमध्ये घेतला आहे.

१. एनसायक्लोपिडीया ऑफ फिजिकल एज्युकेशन या ग्रंथामध्ये धर्मसिंग यांनी

शारीरिक शिक्षणाचे विविध पैलू स्पष्ट केले आहेत. पहिल्या खंडात शारीरिक शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान व सिद्धांत यावर भर दिला आहे. दुसरा खंड हा शारीरिक शिक्षणातील विविध क्रीडा प्रकारांची भारतातील स्थिती कशी आहे ते सांगणारा आहे. तिसरा खंड हा शारीरिक शिक्षणातील वर्तनावर भर देणारा आहे. या तिन खंडापैकी पहिल्या खंडात प्रशिक्षण हा एक महत्त्वाचा पैलू धर्मसिंग यांनी नोंदवला आहे ते म्हणतात, Future evaluation porcedures will include contained attempts to gather feedback from the coaches of the state and an institution of an evaluation by sports administration.³¹ शारीरिक शिक्षणाचे यश अधिक वृद्धिंगत करण्यासाठी प्रतिसादाला महत्त्व आहे. एखाद्या खेळातील कामगिरीबाबत मूल्यमापन करण्यासाठी प्रत्याभरण महत्त्वाचे ठरते. कबड्डीचा दर्जा सुधारण्यासाठी हा दृष्टिकोन उपयुक्त आहे. तसेच आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग अभ्यासताना त्यांच्या क्षमता व मर्यादा समजावून घेण्यासाठी हा खंड अत्यंत उपयुक्त आहे.

२. डॉ. शरदचन्द्र मिश्रा यांनी लिहिलेला 'कबड्डी सिखे' हा ग्रंथ आठ प्रकरणांनी युक्त आहे. त्यामध्ये कबड्डीचा इतिहास, मैदानाची रूपरेषा, खेळाचे मैदान, कबड्डीचे नियम, कबड्डीतील अधिकारी व्यक्ती, कप्तान, व्यवस्थापक, प्रशिक्षक

यांची कामे, खेळाची परिभाषा हे महत्त्वाचे घटक दिले आहेत. या ग्रंथांची भाषा हिंदी असून, स्वतः लेखक हा कबड्डीचा नामवंत खेळाडू असल्यामुळे त्याने या खेळातील चढाई, आक्रमण, कौशल्य विकास हे पैलू कल्पकतेने हाताळले आहेत. या ग्रंथात त्यांनी प्रशिक्षणाबाबत असे म्हटले आहे की, प्रशिक्षकाचे मुख्य काम कौशल्य विकास व सुधारणा हे असते. खेळाचे संघटन करताना निश्चित धोरण ठेऊन जबाबदारी आखून देण्याचे काम प्रशिक्षक करतात.^{३२} आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचा दर्जा सुधारण्यासाठी शरद मिश्रा यांच्या ग्रंथातील अनुभव व प्रत्यक्ष व्यवहार ज्ञान या बाबी या संशोधनासाठी अनुरूप ठरल्या आहेत.

३. डॉ. रमेशचंद्र कंवर यांचा 'कबड्डी' हा ग्रंथ १६ प्रकरणांनी युक्त आहे. या ग्रंथात कबड्डीचा उगम, इतिहास, नियम, मुलभूत कौशल्ये, आक्रमक कौशल्ये, रक्षणात्मक कौशल्ये, खेळाच्या पद्धती इत्यादी पैलूंवर प्रकाश टाकला आहे. कंवर यांच्या या ग्रंथामध्ये त्यांनी कबड्डीच्या उगमापासून ते वर्तमान काळातील ऑलिम्पिक स्तरापर्यंतचा सर्व इतिहास नोंदविला आहे. तसेच नियमामध्ये झालेले बदल सुद्धा क्रमाने लक्षात घेतले आहेत. मैदानाची रचना, आक्रमण, चढाई, बचाव इत्यादी कौशल्यांचा विस्ताराने उहापोह केला आहे. या या ग्रंथात त्यांनी म्हटले आहे की, या खेळात आक्रमक कौशल्यांना महत्त्व आहे.

त्यात हॅण्ड टच, टो टच, फूट टच, सडन लेग थ्रस्ट, स्कॉयट लेग थ्रस्ट आणि किकिंग यांचा समावेश आहे.^{२९} हे सर्व पैलू कंवर यांनी खुबीदारपणे स्पष्ट केले आहेत. विद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचा विकास करताना या ग्रंथाचा चांगल्या प्रकारे उपयोग झाला आहे.

४. सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांचा क्रीडा ज्ञानकोश हा ग्रंथ उपयुक्त असून, त्यामध्ये भारतातील चाळीस विविध खेळांची माहिती कष्टपूर्व संकलित केली आहे. तसेच केवळ इतिहास न देता खेळातील नियम, कौशल्य तसेच वर्तमान काळात झालेले शास्त्रीय बदल, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खेळाचा समावेश करण्यासाठी झालेले प्रयत्न इत्यादी बाबींचा आढावा त्यांनी घेतला आहे. कबड्डी खेळाचा इतिहास विस्ताराने दिला आहे. त्यात कबड्डीचे नियम, मैदानाची माहिती इत्यादी तपशिल सुद्धा दिला आहे. सुरेशचंद्र नाडकर्णी यांनी महाराष्ट्रातील कबड्डी विकासातील महत्त्वाचे टप्पे म्हणून सातरा व अमरावती येथील प्रयत्नांना विशेष महत्त्व दिले आहे. अमरावती येथील हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळाने कबड्डीचे नियम तयार केले तसेच बर्लिन ऑलिम्पिकमध्ये भारतातील अनेक देशी खेळांच्या वेगळेपणाचे प्रात्यक्षिक सादर केले.^{३४} या मंडळाने कबड्डीला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्वरूपात महत्त्व प्राप्त करून देण्यासाठी केलेले प्रयत्न लक्षणीय ठरतात. तसेच

नाडकर्णी यांनी या ग्रंथात कबड्डीच्या इतिहासापासून वर्तमानपर्यंत झालेल्या बदलांचा जो आढावा घेतला आहे तो या संशोधनासाठी मार्गदर्शक ठरला आहे.

५. डॉ. लक्ष्मीकांत पांड्ये यांचा भारतीय खेलांची मीमांसा हा ग्रंथ महत्त्वाचा असून, त्यात कबड्डीचा इतिहास दिला आहे. त्यामध्ये त्यांनी देशातील विविध खेळांची माहिती तपशिलाने दिली आहे. देशी खेळांचा उगम आणि विकास इतिहास व परंपरेतून कसा झाला आहे आणि वर्तमानकाळात हे खेळ जागतिक पातळीवर कशी स्पर्धा करत आहेत याची सूक्ष्म माहिती संशोधकाने दिली आहे. कबड्डीबाबत ते लिहितात, “कबड्डी हा प्रागैतिहासिक काळापासून प्रचलित खेळ आहे. प्राचीन भारतीय भित्तिचित्रांमध्ये दोन गटातील खेळाडू एक दुसऱ्यावर आक्रमण किंवा चढाई करत असल्याची चित्रे सापडतात.”^{३५} याचा अर्थ कबड्डी हा खेळ भारतीय संस्कृतीप्रमाणेच अतिप्राचीन आहे. या खेळाचे हे प्राचीन रूप भारतीयांनी अनेक प्रकारे इतिहासाच्या विविध वळणावर सांभळले व त्यातून प्रेरणाही घेतल्या.

शिवाजी महाराजांनी मुघलांविरुद्ध लढताना गनीमी काव्याची पद्धती ही कबड्डी या खेळापासून विकसित केली असे म्हटले जाते. प्राचीन चित्रकला,

वेद, वाङ्मय, रामायण, महाभारत ही महाकाव्ये मध्ययुगात मराठा व राजपूत यांची युद्ध शैली यामध्ये सुद्धा कबड्डी या खेळाचे प्रतिबिंब उमटले आहे. खेळ आणि युद्धकला यांचा संबंध भारतामध्ये प्राचीन काळापासून असून, बलोपासना करण्यासाठी प्रेरक अशी बैठक देण्याचे काम भारतीय खेळांनी केले आहे. याचा अर्थ असा होतो की भारतामधील देशी खेळांचे अभ्यास अनेक नवीन अंगांनी केले पाहिजेत. पाश्चात्य खेळामुळे हे सर्व खेळ कालबाह्य झाले आहेत असा काहींचा समज आहे. खरे तर कबड्डीसारख्या खेळाचे महत्त्व वर्तमानयुगात सुद्धा अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे रशिया, जापान, चिन, मलेशिया, सिंगापूर, बांगला देश, पाकिस्तान यासारख्या देशातून सुद्धा कबड्डी या खेळाला चांगला प्रतिसाद मिळत आहे. त्यामुळे पाण्डे यांनी मांडलेले विचारसूत्र महत्त्वाचे ठरते. पाण्डे यांच्या या ग्रंथातील कबड्डी हे प्रकरण प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयुक्त ठरले आहे.

३.६ प्रादेशिक व स्थानिक साहित्य

प्रादेशिक व स्थानिक साहित्य हे प्रामुख्याने स्थानिक गरजांवर भर देणारे असते. वर्तमान संदर्भात अशा स्थानिक प्रश्नांचे निदान करून पुढील शोधाची दिशा ठरविता येते. या अभ्यासाचे हे स्वरूप लक्षात घेता पुढील शोधाची दिशा ठरविता येते हे

अध्ययन स्थानिक व प्रोदेशिक संदर्भात करावयाचे आहे. त्यासाठी ही मीमांसा फलदर्शक ठरू शकेल. या संशोधनासाठी प्रादेशिक व स्थानिक पातळीवरील साहित्याचा आढावा घेणे उचित ठरेल. महत्त्वाचे साहित्य पुढे दिले आहे.

१. **सिलेदार व परिहार** यांचा खेळ संचलन व क्रीडा मार्गदर्शन हा ग्रंथ तीन भागात विभागला आहे. पहिल्या भागात त्यांनी खेळाचे संचलन कसे करावे याबाबत आठ प्रकरणे दिली आहेत. त्यात पंचगिरीची मुलभूत तत्त्वे, गरजा, सामना अधिकाऱ्याची कर्तव्ये, ४०० मिटर व २०० मिटर ट्रॅकची आखणी ही माहिती दिली आहे. दुसरा भाग क्रीडा मार्गदर्शन हा असून त्यात क्रीडा मार्गदर्शकाचे तत्त्वज्ञान, आवश्यकता, महत्त्व, उपयोजन, कामाची विभागणी, मार्गदर्शकाचे गुण, जबाबदारी व कर्तव्य, शैक्षणिक साहित्याचा उपयोग, उत्तेजक व्यायाम, आधुनिक प्रशिक्षणाच्या प्रणाली अशी २५ प्रकरणे दिली आहेत. या भागात सराव व स्पर्धासाठी प्रशिक्षणाचे नियोजन कसे करावे, संघाची निवड कशी करावी, शास्त्रीय तत्त्वांचा उपयोग कसा करावा, तसेच न्यूटनचे गतीविषयक नियम हे सुद्धा स्पष्ट केले आहेत. तिसऱ्या विभागात १५ देशी व विदेशी खेळ दिले आहेत. त्यात कबड्डी पाचव्या क्रमांकावर आहे. या प्रकरणात त्यांनी कबड्डीच इतिहास, सर्कस पद्धत, गनीमी पद्धत, अमर पद्धत, संजीवनी पद्धत हे चार प्रकार दिले आहेत. तसेच कबड्डी या खेळातील

कौशल्ये विस्ताराने स्पष्ट केली आहेत. तसेच त्यामध्ये प्रत्यक्ष आकृत्याही दिल्या आहेत. या प्रकरणात शेवटी ते म्हणतात, आक्रमक खेळाडू जेव्हा लाथ मारून किंवा गोल लाथ मारून किंवा इतर कौशल्ये करीत असतांना वळून मध्यरेषेकडे परतत असतांना कोपऱ्यातील खेळाडूंनी आक्रमक खेळाडूच्या पुढे येऊन त्यांचे दोन्ही खांदे दोन्ही हातांनी धरून पकड करावी.^{३६} अशा प्रकारे आक्रमणास तोंड कसे द्यावे, त्यामागे बचावाची कोणती तंत्रे आहेत हेही लेखकाने स्पष्ट केले आहे. हा ग्रंथ या संशोधनासाठी मार्गदर्शक आहे.

२. **प्रा. श्रीपाल जर्दे व विजय पाटील** यांनी 'कबड्डी' हा छोटेखानी ग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथामध्ये एकूण १२ प्रकरणे आहेत. त्यात कबड्डीचा विकास, क्रीडांगण व्यवस्था, खेळ व खेळाडू, मुलभूत कौशल्ये, क्षेत्ररक्षण, नियमावली, अधिकारी व त्यांची कर्तव्ये, त्रुटी व अपेक्षा ही प्रकरणे दिली आहेत. जर्दे यांची भाषा सोपी व कल्पना हुबेहूब स्पष्ट करणारी आहे. ते स्वतः नामांकित खेळाडू असल्यामुळे त्यांच्या या ग्रंथात त्यांच्या अनुभवाचे चित्र प्रकट झाले आहे. या ग्रंथात प्रा. जर्दे लिहितात, कबड्डीसाठी हाता-पायाचे स्नायू शक्तीमान करावे लागतात. शक्ती, दम, चपलता इ. चा विकास करणे आवश्यक आहे. कबड्डी म्हणजे दुखापती करून घेण्याचा खेळ असे आजही काही प्रमाणात समजले जाते.^{३७} परंतु हा गैरसमज दूर करून कबड्डीला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त

करून देणे श्रीपाल जेद यांच्यासारख्या महाराष्ट्रातील संशोधकाने या खेळाच्या विकासावर जो प्रकाश टाकला आहे तो अनन्यसाधारण महत्त्वाचा आहे. कबड्डी या ग्रंथाची त्यांनी केलेली मांडणी अत्यंत सुसंगत, परस्परपूरक तसेच सांख्यिकीय माहितीवर तात्विक माहिती, क्रीडांगणाचे नकाशे, त्यातील खेळाची रचना, प्रशिक्षणाच्या विविध प्रणाली, सांघिक कवायती, पूरक व्यायाम इत्यादी अनेक पैलूंबाबत त्यांनी शास्त्रीय मांडणी केली आहे. संघनायक कसा असावा, त्याने कोणते गुण जोपासले पाहिजेत, आपल्या सहकाऱ्यांमध्ये आत्मविश्वास त्याने कसा जागवला पाहिजे आणि खेळाला नवचैतन्य देण्यासाठी संघनायकाने कसा पुढकार घ्यावा याबाबतचे विश्लेषण त्यांनी आपल्या ग्रंथात केले आहे.^{३८} त्यांचा हा ग्रंथ पृष्ठसंख्येने कमी असला तरी त्यातील सघन आशय व मुद्देसूद मांडणी यामुळे हा ग्रंथ कबड्डी खेळणाऱ्या खेळाडूस व कबड्डी आवडणाऱ्या रसिकास तेवढाच आनंद देणारा आहे. या संशोधनासाठी या ग्रंथातील नियम, पंचांची कौशल्ये, प्रशिक्षकाची जबाबदारी या सर्व दृष्टीने हा ग्रंथ उपयुक्त आणि दिशादर्शक असा आहे. विद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीच्या सहभागाचा विचार करता या ग्रंथाला विशेष महत्त्व आहे. त्या आधारे आपणास कबड्डी खेळाचा दर्जा कसा सुधारता येईल याबाबत उपयुक्त सूत्रे विकसित करता येतात. त्यामुळे जेद यांच्या

ग्रंथाचा येथे योग्य ठिकाणी उपयोग केला आहे.

३. डॉ. व्यंकटेश वांगवाड व प्राचार्य शंकर तिवारी यांनी लिहिलेला 'शारीरिक शिक्षण मापन व मूल्यमापन' हा ग्रंथ लिहिला असून यात आठ प्रकरणे आहेत. यामध्ये मापन व मूल्यमापन हे प्रकरण महत्त्वाचे आहे. त्यात ते म्हणतात, मूल्यमापनाचे साधन व तंत्र अगदी सोपे आहे. वर्णनात्मक सोळा विधाने आहेत. प्रत्येक खेळाडूचा एकूण किती वेळा निर्देश केला जातो ते पाहावयाचे व त्यावरून संघातील किंवा चमूतील खेळाडूंचे मत काय आहे ते अजमावयाचे, एखादा खेळाडू जसा शारीरिक शिक्षकाला दिसला असेल तसा तो गटाला दिसेलच असे नाही. अशा मूल्यमापनावरून शारीरिक शिक्षकाने आपले मत दुरुस्त करावे.^{३९} कबड्डीच्या अभ्यासात हा दृष्टिकोन महत्त्वाचा ठरतो. त्यांचा हा ग्रंथ कबड्डीतील यशाच्या कामगिरीचे मापन व मूल्यमापन करण्यासाठी उपयुक्त असा आहे. या ग्रंथातील मापन पद्धती व कसोट्यांची त्यांनी केलेली मांडणी कोणत्याही खेळाचा दर्जा सुधारण्यासाठी जशी उपयुक्त आहे तशी ती कबड्डी या खेळाचा दर्जा आणि गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सुद्धा पोषक अशी आहे. या अभ्यासाचे यश संपादनातील तौलनिक दृष्टीकोन लक्षात घेण्यासाठी व यशापयशाची तुलना करण्यासाठी या ग्रंथात विकसित केलेली प्रमेये दिशादर्शक व मार्गदर्शक ठरली आहेत. त्यांचा येथे योग्य

ठिकाणी वापर करावयाचा आहे. आणि त्यांची उपयुक्तता प्रत्यक्ष पडताळणीच्या वेळी पूरक ठरणार आहे. हा ग्रंथ मराठी भाषेतील शारीरिक शिक्षणातील एक उत्कृष्ट ग्रंथ म्हटला पाहिजेत. या ग्रंथाचे कबड्डीच्या आंतरविद्यापीठ स्तरावरील मूल्यमापनासाठी येथे पूरक उपयोग केला आहे.

४. **पी. आर. रोकडे** यांचा शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि योगशास्त्र हा ग्रंथ २४ प्रकरणांनी युक्त आहे. त्यामध्ये इतिहास, वर्तमान प्रवाह आणि योगशास्त्र असे तीन भाग दिले आहेत. या ग्रंथात ते म्हणतात, संस्कृतमध्ये प्राण या शब्दाचा अर्थ चैतन्यशक्ती, प्राणवायू किंवा श्वास आयाम म्हणजे वाढविणे, पसरविणे, बाहेर किंवा आत रोखणे, नियमन करणे, म्हणून प्राणायाम म्हणजे जीवनशक्ती वाढविणे, नियंत्रित ठेवणे किंवा रोखून ठेवणे, श्वास आत घेणे बाहेर सोडणे किंवा रोखणे असा योगामध्ये प्राणायामाचा अर्थ आहे.^{४०} हा ग्रंथ पूरक व्यायामासाठी उपयुक्त आहे. त्यामुळे कबड्डी खेळाडूंची क्षमता वाढू शकते. या ग्रंथातील खेळांचा इतिहास हे प्रकरण भारतीय खेळाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्पष्ट करणारे आहे. डॉ. रोकडे यांनी प्राचीन काळात पूर्व आणि पश्चिम या जगाच्या दोन भागात खेळाचा विकास कसा झाला ते विस्ताराने मांडले आहे. कबड्डीसारख्या खेळाचा भव्य असा प्राचीन इतिहास जर नव्याने

विकसित करावयाचा असेल तर अशा शोधासाठी आवश्यक असलेला भारतीय दृष्टीकोन डॉ. रोकडे यांनी आपल्या ग्रंथामध्ये मांडला आहे. त्यांनी म्हटल्याप्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतामधील लोक पाश्चिमात्यांचे अंधानुकरण करून पाश्चिमात्य खेळाचा कित्ता गिरवत आहेत.^{४१} खरे तर भारतीयांनी स्वतंत्र प्रज्ञेने भारतीय खेळाकडे पाहिले पाहिजे. कारण भूमी, हवामान तसेच अनुकूल वातावरणाचा विचार करता देशी खेळ हेच भारताला परवडणारे आणि आरोग्याला पोषक असे आहेत. कबड्डी त्यास अपवाद नाही. त्यामुळे या ग्रंथात मांडलेल्या विविध मतांचा या संशोधनासाठी पूरक असा यथार्थ उपयोग केला आहे.

५. **प्रा. श्रीपाल जर्दे व सुनीता जर्दे** यांचा 'शारीरिक शिक्षण तत्त्वे व स्वरूप' हा ग्रंथ ११ प्रकरणांनी युक्त आहे. त्यात अर्थ, संकल्पना, बदलते स्वरूप क्रीडा व खेळ, मैदानी खेळ, स्त्री-पुरुष भेद, विविध संस्था, इतर शास्त्राशी संबंध इत्यादी पैलूंची चर्चा केली आहे. या ग्रंथात ते म्हणतात, शारीरिक शिक्षणाचा अन्य विषयांशी, शास्त्राशी, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संबंध येतो. अलीकडील काळात तर विज्ञान, अर्थशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, संख्याशास्त्र, गणित इ.शी जवळचा संबंध प्रस्थापित झाला आहे.^{४२} इतर शास्त्राशी असलेला संबंध समजून घेण्यासाठी व समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन विकसित करण्यासाठी हे आकलन उपयुक्त ठरले आहे. जर्दे यांनी शारीरिक शिक्षणाचा इतर ज्ञानशाखांशी

असलेला संबंध आपल्या ग्रंथाद्वारे अधिक चांगल्या प्रकारे मांडला आहे. त्यांनी आपल्या ग्रंथात शारीरिक शिक्षण संकल्पना मांडून या शास्त्राचा इतर शास्त्रांशी आलेला संबंध मांडला आहे. जागतिकीकरणानंतर सर्व ज्ञानशाखा एकमेकांत मिसळत आहेत. तसेच शिक्षण व खेळ यांचा समावेश सेवा क्षेत्रामध्ये झाला आहे. उत्पादन क्षेत्रापेक्षा सेवा क्षेत्रास अधिक महत्त्व आले आहे. त्यामुळे शारीरिक शिक्षण व क्रीडा संशोधनाच्या ज्ञानशाखा सुद्धा अधिक विस्तारत आहेत. या विस्तारलेल्या ज्ञानशाखांचे आकलन करण्यासाठी हे संशोधन उपयुक्त असे आहे.

प्रा. श्रीपाल जर्दे यांनी प्रामुख्याने तीन पैलू आपल्या ग्रंथात मांडले आहेत. पहिला असा की, शारीरिक शिक्षण बदलत्या काळानुसार झपाट्याने बदलत आहे. दुसरे म्हणजे या बदलानुसार शारीरिक शिक्षणाला प्रगत व अद्ययावत रूप देण्यासाठी इतर ज्ञानशाखांचा अभ्यास केला पाहिजे आणि तिसरे म्हणजे प्रगत माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून शारीरिक शिक्षणाला नवे प्रगत आणि अद्ययावत रूप देण्यासाठी या विषयाकडे आधुनिक दृष्टीने पाहिले पाहिजे.^{४३} आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभागाच्या अभ्यासासाठी प्रा. श्रीपाल जर्दे यांनी लिहिलेल्या या ग्रंथात विकसित करण्यात आलेली त्रिसूत्री वरदान ठरली आहे. संशोधनकाला नवी दृष्टी देण्यात या

ग्रंथाने महत्त्वाचे पाऊल टाकले आहे. कबड्डीसारख्या देशी खेळात संशोधन करताना हा ग्रंथ मार्गदर्शक असा ठरला आहे. शारीरिक शिक्षण तत्त्वे व स्वरूप या ग्रंथात तत्त्व व व्यवहार आणि प्रत्यक्ष अडचणी या तीनही बाबींसंदर्भात केलेली मांडणी कबड्डी या खेळास पडताळून पाहिली असता त्यातून काही नवी तथ्ये समोर आणता येतात. देशी खेळाकडे लोक, समाज आणि राज्यकर्ते यांचे का दुर्लक्ष होत आहे या प्रश्नाचे उत्तर प्रस्तुत संशोधनात शोधावयाचे आहे. त्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त ठरला आहे. या ग्रंथाचे महत्त्व आंतरविद्याशाखीय संशोधन समजून घेण्यासाठी उपयोगी पडले आहे.

६. **प्रदीप देशमुख आणि प्रवीण शिलेदार** यांचा रिसर्च मेथडॉलॉजी इन फिजिकल एज्युकेशन हा ग्रंथ असून त्या ग्रंथात एकूण १० प्रकरणे आहेत. त्यात संकल्पना संशोधन समस्या, चले व गृहीतके, नमूना, संशोधन प्रस्ताव लेखन, संशोधनाच्या पद्धती, तथ्यसंकलनाच्या पद्धती, संशोधन आराखडा, अहवाल लेखन, संगणकाचा उपयोग अशी दहा प्रकरणे दिली आहेत. संशोधन आराखडा या प्रकरणात ते लिहितात, कोणताही एक आराखडा संपूर्णपणे जशाच्या तसा वापरला जात नाही. काही वेळा अंशात्मक दृष्टीने वर्णनात्मक आराखडा वापरता येतो. काही वेळा वर्णनात्मक आराखडा वापरताना सांख्यिकी साधने उपयोगी पडतात.^{४४} या संशोधनामध्ये वर्णनात्मक आराखडा वापरला आहे. हा

ग्रंथ संशोधन प्रणालीचा विकास करण्यासाठी उपयोगी ठरला आहे.

७. **डी. पी. कविश्वर** यांचा 'शारीरिक शिक्षा की पद्धती' या हा ग्रंथ १३ प्रकरणांनी युक्त आहे. त्यामध्ये शारीरिक शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची चर्चा केली आहे व विविध दृष्टिकोन स्पष्ट केले आहेत. प्रक्रिया, पाठ नियोजन, वर्गीकरण, अध्यापन सामुग्री, विविध प्रयोग, मूल्यमापन, जनसंपर्क, शिक्षणाच्या विविध पद्धती इत्यादी पैलूंची चर्चा केली आहे. ते म्हणतात, शिक्षणाच्या प्रक्रियेत, शिक्षक, विद्यार्थी आणि अभ्यासक्रम हे परस्परांना पूरक असले पाहिजेत. पाठांचे नियोजन हे सुद्धा काळजीपूर्वक करावे लागते. प्रशिक्षणालाही तेवढेच महत्त्व आहे.^{४५} कबड्डीच्या आंतरविद्यापीठ स्पर्धेतील नियोजनात प्रशिक्षण कसे द्यावे, कबड्डीचा दर्जा कसा उंचावता येईल याबाबत विविध सराव व प्रशिक्षण आखताना कवीश्वर यांचा हा ग्रंथ मार्गदर्शक असा आहे.

३.७ पूर्व संशोधनाच्या मर्यादा

सामाजिक शास्त्र संशोधनात साधनांचा उपयोग करताना मर्यादा लक्षात घ्याव्या लागतात. सामाजिक पाहणीनंतर सारणीद्वारे माहिती संकलित केली जाते, पण प्रा. घाटोळे म्हणतात, सारणीद्वारे फक्त संख्यात्मक तथ्ये प्रदर्शित होतात, पण सामाजिक घटनांतील गुणात्मक बाबींवर भाष्य करणे शक्य होत नाही.^{४६} पुढे घाटोळे म्हणतात,

संख्या आणि आकडे यांचे मायाजाल मांडले जाते, परंतु त्यातून कोणत्याही एककाचे किंवा बाबीचे महत्त्व वेगळे दाखविता येत नाही.^{४७} संशोधनाला वर्गाच्या मर्यादा असतात. तसेच संशोधनामध्ये निर्वचन व विश्लेषण यांचा फार घनिष्ठ संबंध आहे, हेही लक्षात घेतले पाहिजे.^{४८} आधुनिक कबड्डीमध्ये प्रशिक्षण हा एक महत्त्वाचा घटक होय. आता बरेच तांत्रिक बदल झाले आहेत. संगणकाचा उपयोग करून प्रोग्राम्ड लर्निंग म्हणजे कार्यक्रमावर आधारित प्रशिक्षण याला विशेष महत्त्व आले आहे.^{४९} कबड्डीच्या सरावातसुद्धा या प्रणालीचा उपयोग केला पाहिजे. तंत्रज्ञान कितीही पुढे गेले तरी शारीरिक शिक्षणात शिक्षक हा महत्त्वाचा घटक होय. कारण त्याच्या कौशल्यातून विद्यार्थी घडतात व अनुभवातून नवीन शिक्षकांना सुद्धा प्रेरणा मिळते.^{५०} अशा प्रकारे आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग सुधारण्यासाठी ही विचारसूत्रे उपयुक्त ठरणारी आहेत.

कोणत्याही संशोधन कार्यामध्ये पूर्व अभ्यासावरून मागील अभ्यासातील मर्यादा स्पष्ट करता येतात. या अभ्यासावरून पर्व संशोधनाच्या खालील मर्यादा स्पष्ट होतात.

१. कबड्डी या खेळाचा शालेय, महाविद्यालयीन स्तरावर अभ्यास झाला आहे, परंतु विद्यापीठ स्तरावर मात्र अभ्यास झालेला नाही.
२. आंतरविद्यापीठ स्तरावरील सहभागामध्ये चिकित्सक विश्लेषण करण्यात

आलेले नाही.

३. आजवर कबड्डीच्या नव्या तंत्राचा व कौशल्य विकासाचा विचार झालेला नाही. तो येथे केला आहे.
४. मनुष्यबळ विकास दृष्टीकोन महत्त्वाचा असून, गुणात्मक सहभागवृद्धीसाठी त्या दृष्टीने प्रयत्न करावयाचा आहे.
५. कबड्डी खेळाच्या विकासात अनेक मर्यादा आहेत व त्या दूर करणे अगत्याचे आहे.

या सर्व दृष्टीने विचार करता भविष्यकाळामध्ये प्रकाशित साहित्यातील मर्यादांचे भान राखून भावी काळात नवीन दिशेने अध्ययन केले जाते. या अभ्यासामध्ये या सर्व मर्यादांचे भान राखून नवीन दृष्टीने विचार केला आहे.

३.९ समारोप

या सर्व चर्चेवरून हे स्पष्ट होते की, अभ्यास विषयाबाबत पुरेसे अध्ययन समाधानकारकपणे करण्यात आलेले नाही. त्यामुळे हा अभ्यास करण्याचे येथे याजिले आहे. त्यातून नवे प्रवाह समोर येत आहे. या प्रकरणात प्रस्तुत संशोधनाबाबत आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक पातळीवरील ग्रंथ अशा तीन प्रकारात उपलब्ध सामुग्रीचे वर्गिकरण करण्यात आले आहे. शिवाय अलिकडे उपलब्ध

होणाऱ्या इंटरनेट माध्यमावरील ताज्या माहितीचा सुद्धा परामर्श घेण्यात आला आहे. उपलब्ध साहित्यातील उणिवा शोधून त्यावर उपाय सूचित करण्यात आले. ही सर्व अध्ययने नवी दृष्टी देण्यास पोषक ठरली आहेत. पुढील प्रकरणात आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीचा विकास या पैलूवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

प्रकाशित साहित्याच्या समालोचनाच्या आधारे एक नवा दृष्टीकोन येथे विकसित केला आहे. पूर्वीच्या नजिकच्या भविष्यकाळामध्ये प्रस्तुत अभ्यासाला नवी दिशा देण्याचा प्रयत्न या संशोधनामध्ये करावयाचा आहे. या दृष्टीने प्रस्तुत अभ्यास विषयास न्याय देण्याचा प्रयत्न येथे करावयाचा आहे. त्यामुळे नियोजित अभ्यास विषयामध्ये नवी भर टाकणे शक्य होणार आहे.

अशा प्रकारे या प्रकरणात उपरोक्त प्रकाशित साहित्याचे आंतरराष्ट्रीय, राष्ट्रीय तसेच प्रादेशिक व स्थानिक असे वर्गिकरण करण्यात आले. या प्रत्येक घटकातील काही महत्त्वाच्या ग्रंथांचा तपशील देण्यात आला आहे व त्या आधारे नवी तथ्ये प्रकाशात आणण्यात आली. या प्रकारच्या समालोचनामुळे अभ्यास विषयाची भावी दिशा स्पष्ट करणे शक्य झाले आहे. या संशोधनाच्या पुढील प्रकरणात आंतरविद्यापीठ स्तरावरील कबड्डीच्या विकासाचा आढावा घेतला आहे.

संदर्भसूची

1. Deshmukh Pradeep & Shiledar Pravin, Research Methodology in Physical Education, Nirmal Prakashan, Nanded, 2007, p. 187
2. Ibid, p. 77
3. Ibid, p. 74
४. प्रा. घाटोळे रा. ना., समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे व पद्धती, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००८-०९, पृ. ५
५. जोशी अनंत, य. च. म. मु. विद्यापीठ, संशोधन पुष्प-१
- ६ कित्ता
७. भांडारकर पु. ल., सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, नागपूर, १९८७, पृ. १३७
८. कित्ता, पृ. १३७
९. कित्ता, पृ. १३७
10. Sandhua A. N & Singh Amarjit, Research Methodology in Social Sciences, Himalaya Publishing House, Mumbai, 2001, p. 3
- 11 Ibid, p. 4
12. Herring, Research For Public Policy, The Brookings Institution, 1961, p. 15
- 13 Ibid, p. 15
14. Young P. V., Scientific Social Surveys and Research, Prentice Hall, New York, 1949, p. 68
15. Rathod P. B., Strategies and Techniques in Social Science Research, ABD Publishers, Jaipur, 2010, p. 61
- 16 Ibid, p. 61
- 17 Ibid, p. 62
18. S. Slessinger and M. Stevenson, Social Research Encyclopedia of the social Sciences, Vol. IX, The Macmillan Co. 1930, p. 330

19. Rathod P. B., Opcit, p. 62
20. Ibid, p. 65
21. Ibid, p. 71
२२. प्रा. घाटोळे रा. ना., उपरोक्त, पृ. ५८
२३. कित्ता, पृ. ५८
24. Rathod P. B., Opcit, p.79
25. Chu Donald, Dimension of Sport Studies, John Wiley and Sons, Newyork, Chicheter, 1982, page 131.
26. Borjes Jhonson, Diamond Encyclopedia of Sports, Diamond Publication, Pune, 209, p. 460
27. Ibid, p. 471
28. Walter Greene, Introduction to Health Education, Macmillan Publishing Company, New York ,1984, p. 308
29. <http://www.olympic.kabbadi.com>
३०. प्रसादराव ई., शिंदे दौलतराव व भेंडीगीरी रमेश, आधुनिक व शास्त्रीय कबड्डी प्रशिक्षण, ताराराणी स्पोर्ट्स क्लब, कोल्हापूर, १९९९, पृ. १६९
31. Singh Dharama, Encyclopedia of Physical Education, Vol-I, Anmol Publication New Delhi, 2005, p. 23
३२. मिश्रा शरद चन्द्र, कबड्डी सीखें, स्पोर्ट्स पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०११, पृ. ६३
३३. कंवर रमेशचंद, कबड्डी, अमित ब्रदर्स पब्लिकेशन्स, नागपूर, २००४, पृ. २५
३४. नाडकर्णी सुरेशचंद्र, क्रीडा ज्ञानकोश, वसंत प्रकाशन, पुणे ,१९८९, पृ. १०२
३५. पांडेय लक्ष्मीकांत, भारतीय खेलों की मीमांसा, मेट्रोपॉलिटिन बुक कं., १९८२, पृ. ७१
३६. सिलेदार जुझारसिंग व परिहार विठ्ठलसिंग, खेल संचालन व क्रीडा मार्गदर्शन, अभय प्रकाशन, नांदेड, १९९६, पृ. १५९
३७. जर्दे श्रीपाल व पाटील विजय, कबड्डी, अंबा प्रकाशन, कोल्हापूर, पृ. २६

३८. कित्ता, पृ. २७
३९. वांगवाड व्यंकटेश व तिवारी शंकर, शारीरिक शिक्षण मापन व मूल्यमापन, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २००६, पृ. ४०
४०. रोकडे पी. आर., शारीरिक शिक्षणाचा इतिहास आणि योगाभ्यास, हर्षल पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २००६, पृ. ५५
४१. कित्ता, पृ. ५७
४२. जर्दे श्रीपाल व जर्दे सुनीता, शारीरिक शिक्षण-तत्त्वे व स्वरूप, चंद्रमा प्रकाशन कोल्हापूर, १९९१, पृ. ९५
४३. कित्ता, पृ. ९६
44. Deshmukh Pradeep, Shiledar Pravin, Research Methodology in Physical Education, Nirmal Prakashan, Nanded, 2007, p. 162
४५. कविश्वर डी. पी., शारीरिक शिक्षा की पद्धतियां, एस. एम. पब्लिशर्स, नागपूर, पृ. २०६
४६. प्रा. घाटोळे रा. ना., उपरोक्त, पृ. २२२
४७. कित्ता, पृ. २२२
४८. कित्ता, पृ. २२३
49. Qureshi M. U., Modern Teaching of Physical Education, Anmol Publications, New Delhi, 2004, p. 311
50. Ibid, p. 324

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

शारीरिक शिक्षण विद्याशाखेतर्गत पीएच्. डी. साठी करावयाचे सर्वेक्षण

मार्गदर्शक

डॉ. ए. बी. हुंबे

शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम
जि. उस्मानाबाद

संशोधक

प्रा. यु. एस. सलगर

जवाहर आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज,
अणदूर, ता. तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद

आंतरविद्यापीठ स्तरावर मराठवाड्यातील कबड्डी खेळाडूंचा सहभाग : एक चिकित्सक अभ्यास

सूचना : कृपया योग्य पर्यायावर ✓ अशी खूण करावी

उत्तरदात्याचे नाव : -----

पत्ता:-----

वास्तव्य : शहरी / ग्रामीण लिंग : स्त्री / पुरुष वा. उत्पन्न -----

वय ----- भाषा ----- धर्म : -----

अ गट : प्राथमिक माहिती

- महाविद्यालयीन स्तरावर आपण कबड्डी किती वर्षांपासून खेळत आहात ?
२ वर्षे/ ३ वर्षे / ४ वर्ष / ५ वर्षे
- आंतरविद्यापीठ पातळीवर आपण किती वर्षांपूर्वी प्रवेश केला ?
१ वर्ष / २ वर्षे/ ३ वर्षे / ४ वर्ष / ५ वर्षे
- आंतरविद्यापीठ स्पर्धेत आपण किती वेळा यश संपादन केल आहे ?
१ / २ / ३ / त्यापेक्षा अधिक
- पुढीलपैकी कोणती कामगिरी आपण बाजवली ?
खेळाडू / संघनायक / क्षेत्ररक्षक / आक्रमक चढाई
- आंतरविद्यापीठ स्तरावर चमकण्यासाठी कशाची गरज असते ?
प्रशिक्षण / प्रयत्न / पुरक व्यायाम / कौशल्य विकास

ब गट : राष्ट्रीय स्पर्धेसाठी तयारी

६. आंतरविद्यापीठ स्तरावर पोहोचण्यासाठी आपण किती वर्षांपासून प्रयत्न केले ?
१ / २ / ३ वर्षे / सहा महिने
७. राष्ट्रीय स्पर्धेसाठी तयारी करताना पुढीलपैकी कोणता घटक महत्त्वाचा ठरतो ?
सुदृढता / कौशल्य / अष्टपैलूत्व / सुसंगत पूर्वतयारी
८. महाविद्यालयीन स्तरातून आंतरविद्यापीठ स्तरावर आपली निवड कोणत्या घटकाच्या आधारे झाली आहे ?
अव्वल कामगिरी / आक्रमकता / बचावफळी / क्षेत्ररक्षण / नेतृत्वगुण
९. तुम्ही यापूर्वी संघनायक म्हणून कामगिरी बजावली आहे काय ?
होय / नाही
१०. आंतरविद्यापीठ स्तरावर पोहोचल्यानंतर पुढे राष्ट्रीय पातळीवर जाण्याची संधी किती वेळा मिळाली ?
१ / २ / ३ / त्यापेक्षा अधिक

क गट : यशापयशाचे मूल्यमापन

११. आंतरविद्यापीठ स्तरावर तुम्हाला मिळालेले यश नोंदविण्यात कोणाचा वाटा महत्त्वाचा आहे ?
पालक / क्रीडा शिक्षक / प्रशिक्षक / सराववर्ग
१२. तुम्हास मिळालेला पुरस्कार कोणत्या स्वरूपाचा आहे ?
वैयक्तिक / सांघिक
१३. उत्कृष्ट अष्टपैलू खेळाडू म्हणून तुमची निवड झाली आहे काय ?
होय / नाही
१४. निवड झाली असल्यास किती वेळा
१/ २/ ३ / त्यापेक्षा अधिक
१५. स्पर्धेत तुम्ही किती वेळा अपयशी ठरलात ?
१/ २/ ३ / त्यापेक्षा अधिक

ड गट : सराव व प्रशिक्षणाची प्रतिमाने

१६. आंतरविद्यापीठ स्तरावर कबड्डीसाठी सराव व प्रशिक्षणाची गरज आहे असे तुम्हास वाटते काय ?

होय / नाही / काही प्रमाणात

१७. सराव व प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम किती कालावधीचे असावेत ?

१ आठवडा / पंधरा दिवस / तीन आठवडे

१८. सराव व प्रशिक्षण कार्यक्रम केव्हा असावेत ?

दिवाळी सुट्टी / उन्हाळी सुट्टी / नाताळची सुट्टी

१९. सराव व प्रशिक्षणासाठी काही प्रतिमान असावे काय ?

होय / नाही

२०. पुढीलपैकी कोणते प्रतिमान तुम्हास योग्य वाटते ?

स्थानिक प्रशिक्षण कार्यक्रम / साई तज्ज्ञांकडून प्रशिक्षण /

आंतरराष्ट्रीय तज्ज्ञांकडून प्रशिक्षण

इ गट : यशकथांचे आकलन

२१. आंतरविद्यापीठ स्पर्धेत यशस्वी होण्यासाठी तुम्हास एखाद्या नामांकित खेळाडूची यशकथा प्रेरक ठरली काय?

होय / नाही

२२. तुमच्या समोर आदर्श असलेल्या एखाद्या खेळाडूचे नाव

२३. तुम्हाला राष्ट्रीय खेळाडूच्या यशकथेची माहिती कोणत्या माध्यमातून मिळाली ?

वर्तमानपत्र / टेलिव्हिजन/ रेडीओ / वैयक्तिक तोंडी माहिती

२४. यशस्वी होण्यासाठी तुम्हास कोणते तीन गुण महत्त्वाचे वाटतात ?

२५. यशकथांचे संकलन ग्रंथरूपाने करावे काय ?

होय / नाही

ई गट : समस्या व उपाय

२६. आंतरविद्यापीठ स्तरावर पोहोचण्यासाठी प्रामुख्याने कोणत्या अडचणी येतात ?

पूर्व तयारी / सराव व प्रशिक्षण / आर्थिक अडचणी / निवडीतील राजकारण

२७. तुमच्या मते राष्ट्रीय स्तरावर यशस्वी होण्यासाठी काय केले पाहिजे ?(क्रम द्या)

पूरक व्यायाम / नियमित सराव प्रशिक्षण /सुदृढता /योग्य अभ्यास

२८. आंतरविद्यापीठ स्तरावर अष्टपैलू खेळाडू म्हणून चमकण्यासाठी कशावर भर दिला पाहिजे?

आक्रमण / क्षेत्ररक्षण बचाव / कौशल्य विकास / सुदृढता

२९. जागतिकीकरणानंतर स्पर्धेत टिकण्यासाठी कोणत्या विशेष बाबींवर भर दिला पाहिजे?

३०. आंतरविद्यापीठ स्तरावर चमकण्यासाठी तुमच्या मते कोणत्या विशेष प्रयत्नांची गरज आहे?

उत्तरदात्याची स्वाक्षरी